

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Юрій МУШКЕТІК

Останній гетьман
Погоня

Історія України в романах

Юрій Мушкетик

Останній гетьман. Погоня

«Фолио»

2010

Мушкетик Ю.

Останній гетьман. Погоня / Ю. Мушкетик — «Фолио»,
2010 — (Історія України в романах)

До книги відомого майстра сучасної української прози Юрія Мушкетика увійшли два романи – «Останній гетьман» і «Погоня». У центрі першого роману – визначна історична постать, державний діяч, останній керманич козацької України Кирило Григорович Розумовський. Хоч би які оцінки давали йому історики, перед нами освічений і далекоглядний політик, що, ставши на гетьманство, дії свої передусім спрямував на модернізацію козацького ладу. Провів кілька важливих реформ і, попри будь-які утиски та перешкоди, встав на захист прав і свобод козацької автономії. Роман «Погоня» – захоплююча історія про козака-характерника, якому й чорт не брат, про його сумні та веселі пригоди на довгому шляху з січі додому.

© Мушкетик Ю., 2010

© Фолио, 2010

Содержание

Останній гетьман	5
Розділ перший	5
Розділ другий	12
Розділ третій	17
Розділ четвертий	22
Розділ п'ятий	30
Розділ шостий	37
Розділ сьомий	42
Розділ восьмий	47
Розділ дев'ятий	51
Розділ десятий	59
Розділ одинадцятий	64
Розділ дванадцятий	67
Конец ознакомительного фрагмента.	72

Юрій Мушкетик

Останній гетьман. Погоня

Останній гетьман

Розділ перший

Олексій лежав у ліжку, дослухався до тиші. Нічна палацова тиша особлива, глухо-оксамитова, причаена, в ній висить засторога – не порушувати її. Покої Єлизавети Петрівни були суміжні. Він знав, що вона прийде, хоч сказала, що не прийде. Але так вона каже завжди.

Він не почув, як відчинилися двері до його кабінету: петлі змащені найкращою оливою. Почув уже притишені кроки по килиму, навіть не стільки почув, як вгадав. Це – найбентежніший момент, адже вона знає куди йде, чого йде, і – йде. А він знає, що вона знає, і це тремко хвилює.

Прочинилися двері спальні. Біля них, ліворіч, на мармуровому столику – трисвічник. Усі три свічки горять. Три короткі подмухи великих хтивих губів, усі свічки згасли. Вона увійшла, залишивши у дверях чималу щілину, крізь яку з кабінету проникало світло. Вона не любить при цьому світла, але не любить і повної темряви.

- Лізо, Лізо, Лізонько, дай передихнуть, зупинися.
- А ти мені завжди давав передихнуть? Дивись мені в очі.
- Лізонько, ми ж були зовсім молоді. Не гони так, галопом. Перейди на крок чи хоч би на рись.
- ?!!!
- Лізонько, горличко моя...
- Що таке горличка?
- Це – голубка, дика голубка. Вона така вишукана, граційна.
- Гарно. У вас багато гарних слів.
- У нас всі слова гарні.

Він лежав біля неї, втирав повішеним в узголів'ї рушником піт з чола. Вона пахла найдорожчими заморськими парфумами, змішаними з потом розгаряченого тіла.

- Лізонько, ластівко, які в тебе гарні перса. Я їх так люблю.
- Вона повела затуманеними любовним палом очима:
- Перса? А що це таке?
- Ну... це те, що я зараз цілую.
- Цицьки?
- Не зовсім, ягідко моя. Цицьку дають дитині. А це – перса. Ось це, ось це, ось це...
- Теж гарно. – У її владних очах тепліла любов.
- Олексій дивився на її повні, щойно виціловані вабливі губи.
- На твої перса дивляться всі чоловіки. Всі чоловіки люблять великі перса. Ну... не такі, щоб до потворності, а такі... як у тебе.
- Як вони сміють?
- Вони потайки. Зирк – і одводять очі.
- Так уже всі. І Бестужев, і Воронцов?
- Ну, Бестужев, може, й ні. Він любить тільки себе і гроші.

– Я ще приструнчу його.

– Та ти ж сама кажеш, що він розумний. І через те потрібний. А мене найбільше й лякає, що він розумний. Я боюся його.

– Чого ти боїшся? Доки я царствую...

– Я не за себе боюся. За наших дітей.

Єлизавета відкинулася на подушку. Світло з кабінету падало так, що одна половина її обличчя була освітлена, друга тонула в мороці. Освітлена половина була суворою, задумливою. А темна – зловісною.

– Я увесь час думаю над цим. Звичайно, бояри (сказала «бояри» навмисно, хоч бояр як таких уже давно не було) не допустять їх на царство, наші діти не мають ані найменших прав престолонаслідування. Але їх треба якось убезпечити. Я ось що думаю: приїде твій брат Кирило з-за кордону, я поверну твоєму краю гетьманство, як ти давно просив, і нехай козаки оберуть його гетьманом. А далі зроблю гетьманство спадковим. А він нехай усиновить наших дітей.

– У нього можуть бути свої діти.

– Нехай. Але тоді й наші будуть при ньому. Він їх на поталу не дасть. Ми про це ще поговоримо.

– Твоїми вустами Бога цілувати. До речі, серденько...

– У тебе стільки милих слів!.. Мабуть, за них я й кохаю тебе.

– Ти покохала мене за голос.

– Я покохала тебе всього. І голос твій теж. Кохають – ніколи не знають за що. Не кохають за ніс, за губи, за брови – кохають усього. А коли отак в розбіг – то вже не кохання.

– Бачиш, ти вже кажеш слово «кохаю». Ти розумієш, як це гарно. У вас одне слово – любов. Я люблю поїсти, поспати і... навіть посидіти на горщику, і люблю дівчину. А в нас: я люблю поїсти, але кохаю дівчину. Ось як я тебе, моя ягідко. А Бестужева даремно дратувати не можна. Він потайний, хитрий. До речі, він кілька днів просить, щоб ти його прийняла.

– Ніколи мені. Маскарад уже на носі. А ще нічого не готово.

– Він каже, що треба підписати угоди з Австрією і Англією. Що підписання угоди з Англією дуже затяглося, може розсипатися сама угода.

– Нехай розсиплеться все на світі, аби ти був при мені.

– Лізенько, трояндо моя...

– Троянда?

– Ну роза... Квітко, квіточко, зачекай ще трохи.

Годинник за стіною пробив тричі. Годинник ще Анни Іоаннівни, єдина річ із її часів. Усе інше викинули. Як викинула Єлизавета з голови спомин про неї. Анна Іоаннівна не любила племінниці, обмежувала у всьому, грошей давала зовсім мало, підсилала шпигунів, кілька разів збиралася відіслати її в Голштинію, та все якось не випадало. Бірон, який правив при ній, відраджував: будуть нарікати, все-таки донька Петра Великого. Її треба спочатку видати заміж.

– Спи. Добрих снів.

Вона пішла. Двері спальні лишилися не зовсім причинені. У них з кабінету широким променем вливалось світло. Треба б загасити свічки. Але їх загасить камердинер Василь. Його й немає ніколи поблизу, і в той же час він завжди знає, коли вона пішла.

Спалося Олексієві добре. Він був такої вдачі, що міг прижитися будь-де. Ні на що не претендував, ні до чого не рвався, до кожного мав добре слово, лагідну усмішку. Легко увійшов у палацове життя. От у природу, в клімат вжитися не міг. Важкі тумани, неначе вороже військо, напірали з моря, робили все сірим, безликим, глухим. Знав: треба терпіти.

Затуманений погляд пробіг по зеленому полю штори, далі, далі, по зеленому лузі, по зеленому пастівнику з синьою крайкою лісу на овиді. І він, Олексій, побіг по Заячому Кругу до череди, яка вже зовсім близько біля шкоди – ярини, а Красоля – то вже на самій межі. От

вреднюча скотина, а хитра, вдає, що просто собі пасеться й не дивиться в шкоду, а сама ступ, ступ, усе ближче до ярої пшениці, повитої берізкою, й знову, ніби й не бачить її, просто йде попаски, а тоді вже скік і хап-хап.

– А бодай би тебе вовк з'їв! – це кричить Харитинка, яка біжить з іншого боку, його підпасичка. Вони разом пасуть череду. Олексій жбурляє в корову гирлигувату палицю. Харитинка вибачально дивиться на нього, мовби тільки вона винна, що товар підійшов до шкоди. Харитинка ще й не дівка, а дівочка. Тоненька, струнка, як очеретинка, а личко ніжне, наче вона й виросла не тут у селі, в Лемешах, а десь у панських покоях. А сором'язлива – страх. Погляне на неї Олекса, і вже вона горить, як свічечка. Йй одвертається, і дивиться в землю. А вже коли яка корова за бугаями, стрибає на іншу корову, вона так засоромиться, що не знає, куди їй подітись, біжить ген за куці верболозу. Олекса й сам сором'язливий, і теж одвертається, а таки ж коли-небудь і скаже:

– А бодай їй... Піди прожени Лису, чого вона стрибає на Козу.

Харитинка зовсім не така, як її тітка Василина. У Василини чоловік два роки як пішов з Козелецькою сотнею Ніжинського полку в далекі степи під орудою російського генерала й не повернувся. Не повернулося їх кілька. Василина бігала до всіх козаків, що повернулися, але ніхто нічого певного не міг сказати. Поїхав її Махтей з сімома козаками у роз'їзд надвечір, це десь за річкою Синюхою, й не повернулися всі. Йй увечері, і вночі, й на ранок. Неначе у воду впали. Справді, хтось і міг упасти у водяний вир, але нехай би один, нехай би два, а то всі. Найпевніше, втрапили до татарського полону. Йй тепер Василина здебільшого сумна, задумається-задумається, а тоді підніме голову й розвеселиться, й у її очах заграють бісики. Найчастіше ті бісики стрибають на Олексу.

– Ти, Олексю, мабуть, ще й не цілувався? Хочеш, я навчу. І ще дечого...

– Не треба.

– Отакої. Вже он парубок... Женишся, залишишся з жінкою й не знатимеш, що робити.

– Яюсь обійдуся.

– Отож, яюсь. А треба, щоб добре. Піди наברי води, – й дає йому гладущика.

Посеред пастівника – долина, заросла верболозом, літо стоїть жарке, в долині сухо, тільки посередині дядьки викопали сажалку напувати корів. За два сажні від сажалки вузенька глибока копаночка – брати воду пастухам.

...Олексій став на коліна, зачерпнув води, закинув голову, довго пив.

– Доброго здоров'я, напувальнику...

І як воно стається, що їй найчастіше випадає пасти череду разом з Олексою.

Олекса набирає води ще, ставить у траву глека, підводиться.

– П'єш і не напиваєшся. Жарко.

– А ти скупайся. Давай я тебе обмию.

Йй обхоплює його, і вже її руки справді порпаються на його животі біля очкура. Він виривається, біжить до товару.

Але наступного разу вона вхопила міцніше.

– Давай покупаємось разом. Упадемо у воду в одежі... Давай. – А сама хилить його, але не до копанки, а в протилежний бік. – Осюди... Тут трава... Нас ніхто не бачить.

Йй притиснулася міцно-міцно. І він почуває її всю, її повне, спрагле, лите тіло. У неї литки повні, і стегна тугі. І вже Олекса не тільки не може вирватися, а й не хоче. Тонкий дрозж проймає його. А далі вогонь, спалах, гаряча хвиля. Все сталося так швидко... Дуже швидко. Його обійняв сором. Хотів схопитися, бігти, але вона притримала:

– Ну чого ти... Все гаразд. Перший раз так завжди буває. На ось з'їж грушку. І оцю, ця ще смачніша. О, та ти вже той... Знов. Ну, йди до мене. Тепер уже сам...

Білоброві хмарки пливли лебедями, дивилися на них з високості.

Й далі Олексі часто випадало пасти з Василюю. Мабуть, вона мінялася чергою. Тепер уже він, зустрічаючись з Харитинкою, червонів і опускав очі. Йому здавалося, що Харитинка про все здогадується. А потім він захвилювався. Злякався. А буде дитина?! Й вона розкаже, од кого. Або всі здогадаються й так.

Затинаючись, він натякнув Василю. Вона розреготалася, а тоді враз посмутніла.

– Ну, поки що, поки ти вперше, – не страшно. А далі... Твоя правда. Ти стаєш небезпечним. Треба остерігатися. Я навчу.

Але не навчила. Неждано прийшла звістка з Криму, що Махтей і ще двоє козаків сидять у перекопській башті й що за них хочуть викуп. Не вельми великий, Василю і чоловікові родичі зібрали гроші, й вона з його братом і ще з двома родичами тих козаків, які сиділи з Махтеєм, запрягли сліпу на одне око конячку й поїхали до далекого Криму. Й повернулися під осінь. Махтей якийсь час сидів удома, а потім почав виходити: худий, змарнілий, темний лицем, спирався на палицю; зустрічаючись із ним, Олексій скидав шапку й одводив погляд.

По неділях Олексій співав на хорах в лемешівській церкві, але часто, на великі свята, на храм його запрошував співати дячок із сусіднього, більшого, села Чемер, увесь шлях з Києва до Чернігова називався Чемерським. Олексій співав і допомагав дячкові, а той іноді дасть калача, а колись і кілька копійок, навчив його читати й писати, і давав йому книжки.

...Сидить Олексій під кущиком рокити, втупився в книжку, зачитався. Книжка про світське, про якогось войовника Александра, який воював якихось персів, був дуже сміливий і войовничий; Олексій не вельми любить усе військове, але ця книжка цікава. І враз жагучий біль оперізує йому плечі. І вдруге. Олексій схоплюється. Батько з батогом на вишневому пужалні. Й періщить далі по чім попаде.

– А за шкоду хто платитиме?

Олексій оглядається.

– Так ще ж не в шкоді.

– А ти хочеш, щоб були посеред лану!

Батіг звивається, як змії, і важкі басамани лягають Олексієві на плечі, на ноги, на живіт і горять, і печуть пекельним вогнем. Батько п'яний, це з ним незрідка. Олексій плаче, а далі втікає геть.

Увечері він привів череду, підігнав до свого кутка – далі кожна корова сама знайде свій двір – і побіг назад у поле. Повз Кіпті і Патютів прибився до Чемера... Дяк саме подоїв козу, наливав у черепочок коту молока.

– Візьміть книжку, Пилипе Гордійовичу.

– Ти вже її прочитав?

– Не прочитав. Не буду читати. Йду я.

– Куди?

– Світ за очі. Батько б'ється, нізачо, п'яний.

– Е, хлопче, – дяк поставив на дровітню макітерку з молоком. Був він маленький, худенький, волосся в нього вилізло, й він доточував до кіски жіночу косу. – Світ за очі – це дуже далеко. Й дуже погано. Світ, він не такий, як ти думаєш, він жорстокий. І кому ти треба? Ну, знайдеться якийсь хазяїн, що візьме тебе, він же тебе у хлопці запише. На весь вік. Лишайся вже краще в мене, допомагатимеш у церкві і по господарству. А там буде видно.

...Одспівав Олексій Різдвяну літургію, кличе дяк його за собою. Вийшли з церкви, а там під притрушеною снігом грушею втоптує сніг якийсь чин високий і пузатий, у шубі ведмежій, у мундирі, золотом поцяцькованому, що визирає з-під шуби, у чоботях і капелюсі чужоземному. Генерал якийсь або що. Але першим заговорив дячок.

– Киш, – спочатку гаркнув на півня.

– Чого ви?

– Топче й топче курей.

– То ж його призначення.

– Слухай, Олексю, – мовив. – Їхнє превосходительство їде з Угорщини, де вони провадили справи самої цариці, їде в Петербург, у столицю. Він чув, як ти співаєш. Золотий голос, це і я скажу. Не казав, щоб ти не загордився, а тепер скажу. І в Києві такого немає. А в Петербурзі у цариці капела, хор, значить, де найкращі голоси. І їх превосходительство хоче взяти тебе з собою. Може, це доля твоя.

Олексій переступив з ноги на ногу. На тину заскрекотіла сорока.

– А батько, а мати?

– Зараз поїдемо до них, – сказав вельможний чоловік.

А був це полковник Вишневський, йому, як і іншим царедворцям, був наказ: збирати гарні голоси будь-де, за те імператриця щедро нагороджувала.

– Там багато співаків і бандуристів з малоросіян, – казав Вишневський уже Григорію і Наталці Розумам. – Вдягнуті, взуті, нагодовані, їх вчать, а потім кращим ще й гроші платять. Скажіть, не раді будете, як син пришле якогось рубля чи п'ятірку? За п'ятірку можна купити телицю або десять кварт горілки.

Хитрий полковник одразу зрозумів, що Григорій Розум схильний до чарки, а в того від такої мови загорілися очі й ніздрі вузького носа заходили туди-сюди. Наталка зчепила пальці рук на животі.

– Та як же я пушу свою дитину в таку далеку чужу сторону? А я ж і очі виплачу за ним.

Але тут Олексій згадав батькового батого, й це переважило.

– Не побивайтесь, мамо. Я вас не забуду.

За молодості прощаються легко. Он гребінь їхньої хати з лелечим гніздом, он церквися, он пастівник, де... І тут трішки-трішки заплакало серце. Але швидко зник із зору пастівник, швидко й заспокоївся. А сніг співав під полозками, і горобці весело цвірінькали на вербі.

Далека дорога, дивовижні краї, дивовижні міста (досі він не був далі Козельця), дивовижні люди – хоч він уже бачив дещо на битому Чемерському шляху – все це гойдалося перед очима, й гойдалася дорога, сидіти було незручно – сидів на передку біля машталіра, то геть втомився.

Вже аж за Глуховом Вишневський посадив його до одних саней, де на дні, повкушкунані в плетені солом'яні коші, їхали дорогі вина. Чіпати їх – не приведи Господи, а горілкою сливовою Вишневський пригощав машталірів і солдатів охорони. Наливав і Олексієві. Бо ж холодно. Три дні відпочивали в Москві. Олексю бродив по вулицях і дивувався: високі муровані церкви, а поруч задріпані, закіптюжені хатки, на папертях повно старців у лахмітті, а на вулицях зграї голодних собак – без палиці не потикайся. І в самому центрі Москви – Лобне місце. Московіти тягнуть на нього людей, де їм рубають голови, моляться на нього. То їхня найбільша святиня. Святиня смерті.

В Пітері два дні він відсипався в якійсь комірчині: в царському палаці розкішні зали, кабінети, будуари, а позаду – комірчини, в яких купчилася челядь. А потім його почали одягати, щоб вести до капели. Принесли якийсь чудернацький каптан, вузенькі німецькі штани – Олексій заперечно похитав головою:

– Хіба не можна, щоб у нашому?

З ним одразу погодилися, в капелі більшість українців були у козацьких строях. І він також одягнув кунтуша, широкі сині шаровари, козлові чоботи. В капелі стояв у задньому ряду з правого боку. Літургію знав і співав без затинок. Щойно капельмейстер узяв паличку, до палацової церкви вбігла дівчина й стала в передньому ряду з лівого боку. То була царівна Єлизавета, вона була вельми богомільна, любила церковний спів і зналася на ньому. Співала й сама.

...Вже замовк увесь хор, а в її вухах усе ще лунав мелодійний звук, був він басовитий, але якийсь такий, якого вона ніколи не чула: м'яко-оксамитовий і неначе медовий.

- Чий то голос? – запитала в гофмейстера, коли скінчилася літургія.
- То новенький. Його щойно привезли з Малоросії.
- Приведіть його до мене завтра зранку, сьогодні мені ніколи, я хочу на нього подивитись.

Олексія припровадили до приймального покою Малого двору. Єлизавета сиділа у себе в будуарі, завершувала ранковий туалет. Камеристка розчісувала великим гребенем її розкішне волосся. Увійшов камердинер:

- Ваша високість, там привели хлопця з хору, його до вітальні чи до вашого кабінету?
- Нащо? Нехай заходить сюди.

Камердинер не зважився щось сказати, знизав плечима, мовчки вклонився й вийшов.

Олексій зайшов до будуару, зупинився на порозі. Чимала порожня кімната, збоку на правій стіні – запалений семисвічник (вікно затінюють дерева), в лівому кутку ікона Божої Матері, посередині, трохи ближче до вікна, стіл, на ньому гребінь і чимала шкатулка, а також порожня чашка; за столом, спиною до Олексія, – дівчина перед дзеркалом, яку розчісує камеристка, на дівчині якась рожева халамида, яка не закриває повні плечі, під стільцем повні ноги і черевики набосоніж на них. Пахло парфумами, кавою – царівна щойно випила каву.

Олексій бачив її обличчя в дзеркалі. Вона бачила там Олексія. Високий, стрункий, широкоплечий, смагляве обличчя, чорні-чорні очі. Такі очі мали б бути жорсткими або й суворими, а були добрі, спокійні, лагідні, уважні, трохи насмішкуваті. Їй чомусь стало так гарно, так затишно, так хотілося дивитися в ті очі, що вона повернула до нього голову. Й він дивився на неї невідривно, хоч і розумів, що це нетактовно. «Дивний колір обличчя, чудові очі, чудова шия й незрівнянна талія, висока, жвава, добре танцює й чудово їздить верхи без страху. Розумна, граційна, кокетна». Так малював її на той час іспанський дипломат де Ліра в листі до свого уряду.

«Сині очі, чорні брови, гарна, вродлива, ваблива», – так змалював її собі Олексій.

Ця мить була особлива. Вони дивилися одне на одного як заворожені.

- То це ти в церкві розігнав усіх голубів? – урешті здобулася на іронію Єлизавета.

Олексій мить помовчав.

- То були ворони.

- Ти співав на всю силу?

- Я ніколи не співаю на всю силу в церкві.

- Чому?

- Свічки погаснуть. Беру на дві октави нижче.

- Це правда? Ану візьми на всю силу.

- Отут?

- Отут.

– Звольте, ваша високосте, – так шепнув йому іменувати її камердинер, впускаючи до кімнати.

- «Благодарю Бога прі всяком вспомі-і-на-а-ні-і-і-і».

Свічки на семисвічнику замиготіли й разом погасли. Й погасла ще одна свічка, яка стояла перед дзеркалом на столі.

Єлизавета заплескала в долоні.

- А тепер на гласах.

- «Кто ты, человек, что спориш с Бо-о-гом».

- Ну, неначе скрипка на басовій струні.

Увійшов камердинер, засвітив свічки. Олексій вийшов схвильований, осліплений красою царівни («Як царівна з казки»), думав: «Це тобі не Василина. А які в неї блискучі очі». Й розумів, яка відстань відділяє його від царівни, йому й думати про неї не слід, але думав.

Увечері Єлизавета притулилася на дивані біля імператриці Анни Іоаннівни й цокотіла:

– Тітонько, серденько, віддайте мені того співака, якого полковник Вишневський привіз із Малоросії. Я візьму його у мою Малу капелу.

Сувора Анна Іоаннівна прорекла:

– У тебе ж є фаворит – Олексій Шубін.

– Віддайте його кому хочете. А мені – цього.

Імператриця пожувала сухими губами.

– Я знаю, куди віддати Шубіна. Він говорив проти мене зухвалі речі.

Так Олексій Шубін опинився далеко-далеко, на самому кінці імперії – на Камчатці. А другий Олексій, Розум, тепер уже Розумовський, став співаком капели царівни Єлизавети.

Розділ другий

Упродовж тридцяти семи років Росією правили німці. Сини та доньки російських царів одружувалися на німецьких принцесах і виходили заміж за німецьких принців з карликових герцогств Голштинського і Брауншвейзького, оскільки інші європейські двори єднатися з дикими московітами не бажали. Після смерті Анни Іоаннівни, при якій фактично Московією правив Бірон, він був проголошений регентом, однак не протримався й кількох місяців, як імператором було проголошено Івана VI, внука Івана V, котрий недовгий час правив разом з Петром I, поки той не відтіснив його від трону. Правителькою стала Анна Леопольдівна, дружина брауншвейзького принца Антона Ульріха, але фактично при владі були німці, зокрема віце-канцлер Остерман, фельдмаршал Мініх та інші. Вони вже добряче натерли мозолі на терпінні та шиях московітів, скрізь лунали приглушені протести проти німецького засилля. Особливе невдоволення виявляла створена Петром I гвардія, Преображенський та новостворений Ізмайлівський полки, які звідтоді довго диктуватимуть свою волю. Їхні надії та погляди були зосереджені на царівні Єлизаветі Петрівні, доньці Петра I, якого вони боготворили.

...Тиха пустельна петербурзька вулиця, присипана снігом, вітер мете поземку, звідкілясь повіває згарищем. Ніч з 25-го на 26 листопада 1741 року, в кінці вулиці з'являється натовп гренадерів, попереду крокує молода вродлива жінка, за нею відомі вельможі Петро Шувалов, Михайло Воронцов, особистий лікар царівни Лесток, який потім відіграватиме значну роль в управлінні державою, посол Франції маркіз Шетарді, котрий залицявся до молоді Єлизавети, й ще кілька чоловік. Невдовзі гвардійці підхопили Єлизавету на руки й, лякаючи петербурзьку тишу голосними вигуками, понесли до Зимового палацу. Сенатор, князь Яків Шаховський, наглядач за царськими покоями, після дружньої вечері і потужної пиятики на іменинах графа Головкина спав міцним сном, коли його розбудив служник Сенату.

– Що вам треба? – сердито кліпнув очима Шаховський.

– Якове Петровичу, вставайте.

– Чого?

– Треба складати присягу царівні Єлизаветі, яка взяла владу.

Анну Леопольдівну Єлизавета розбудила сама:

– Пора вставати, сестричко. Ти вже своє одіспала. – Жорстока радість горіла в очах Єлизавети. Радість і страх.

Це була найбільша подія, яку обговорювали потім у Петербурзі. А ще відра, барила горілки й батареї шампанського, випиті в наступні дні. Й жодної краплі пролітої крові. Сама Єлизавета в кірасі пила з гвардійцями в палаці шампанське, у гвардійських казармах горілку, що вельми подобалося гвардійським гренадерам.

Вона стала на коліна й виголосила з келихом у руках:

– Клянуся померти за вас. Чи клянеться ви померти за мене?

– Клянёмось, клянёмось, клянёмось! – заревли гвардійці. Їм вельми імпонувала така довірливість і така простота імператриці.

А потім був маніфест про імператорство, прийом послів, власних міністрів, senatorів.

Олексій, який залишався оберігати Малий палац, прийшов до Зимового, але, побачивши, як тісно обступили Єлизавету гвардійці, як в'ється біля неї Шетарді, як намагаються пробитися до неї посланці, фельдкур'єри й не можуть, постояв трохи біля дверей, почухав потилицю, повернувся й пішов.

Тепер його апартаменти не межували з Єлизаветиними. Однак через ніч вона прийшла до нього сама.

– Ти чого тоді не підійшов до мене? – запитала.

– Не протовпився. Ти ж тепер он хто! Та й Шетарді так увивався біля тебе...

Вона засміялася.

– Дурненький. Хіба я не можу пококетувати? Та й це потрібно в інтересах політики. Але ж у мене є ти. Один ти, найкращий. Не знаю, чи є ще в світі хоч один такий... Незлобивий, добрий, усміхнений. Цілуй мене: сюди, сюди і сюди.

А за вікнами лежав притиснутий морозом, притихлий, тривожний Петербург. Люди боялися виходити на вулиці: цур йому пек! Їли свій хліб, прислухалися. Вподовж Невського вітер мів колючий сніг, сипав круп'яною кашею у вікна. З тріском кололася крига на Неві. В парку гоїдалися голі дерева, чорними шапками хилиталися порожні воронячі гнізда. Що воно буде?

Не було нічого. Олексій нудгував. Удома, в Лемешах, завжди йшла до рук якась робота, загадана батьком, матір'ю або й сама по собі, а тут робити було нічого, бродив знічев'я анфіладою кімнат, бринькав на бандурі, одягнув кожуха, шапку, вийшов надвір. Брів без мети. Не стямився, як ноги занесли на Васильєвський острів. Йшов широкою вулицею, під ногами сумно рипів сніг. Холодний вітер, напоєний солоним запахом моря, далеких країн, сіяв снігом уздовж вулиці. Зграя ворон пролетіла над головою, всілася на гіллястому дереві, з якого полетів іній.

– Ох і мороз, – пролунало збоку. – Думки замерзають.

Олексія обганяли якісь люди, в одязі ошатному й простому – знатні й прості. «Куди вони поспішають?» Олексій також прискорив ходу й незабаром вийшов на широку площу, заповнену людом. Проїхали сани, й він пройшов у пройму за ними трохи далі. Перед ним білів ешафот, голий, не вкритий сукном. На ешафоті походжав кат з широкою сокирою на плечі. Далі, на краю помосту, стояв гурт людей, поміж ними кілька офіцерів. Біля ешафота стояло кілька запряжених однокінь саней. Двоє поліціантів підвели з одних саней чоловіка й під руки звели на поміст. Був він у лисячій шубі, короткій перуці, ярмулці. Пониклий, але спокійний. Олексій впізнав у ньому Остермана. З натовпу на ешафот піднявся чоловік у чорнім кожусі, дістав з-за вилоги чорної шинелі папір і прочитав, що судова комісія засудила колишнього віце-канцлера на колесування. Колесо грізно стриміло в правому кутку ешафота. Остерман слухав присуд, то похитуючи головою, то зводячи очі догори. Олексій зрозумів, що це карають біронівців-леопольдівців, попередніх правителів. Йому не хотілося дивитися на катування. Але податися назад було ніяк. В цю мить з натовпу на ешафот вийшов інший чоловік, теж у чорному, потираючи змерзлу щоку, дістав папір і прочитав, що ім'ям імператриці до Остермана виявлена велика милість: колесування замінено відсіканням голови. Остерман похитав головою – Олексієві здалося, що вона ось зараз відпаде сама, – мовчки заклав руки за спину. Кат зняв з нього перуку, розстібнув сорочку, Остерман став навколішки й поклав голову на дубову колоду. Кат поплював на долоні й зняв сокиру. Та в цей час з того самого натовпу на поміст вийшов третій чоловік у чорному й прочитав, що велінням милосердної імператриці Остерману замінено відсікання голови засланням до Сибіру. Натовп заревів. Натовп жадав крові, він знудгувався за нею. Він звик до неї. Не так давно Великий Петро власноручно відрубав у Москві на Червоній площі голови понад вісімдесятьом стрільцям. Оце цар! Оце правитель! І чого вони прийшли мерзнути на морозі? А Олексієві було жарко. Жаска грудка розсипалася в грудях і покотилася до горла. Незважаючи ні на що, втиснувся поміж двох купців і, працюючи ліктями, пробирався назад. Уже потилицею почув смертний присуд Мініху й таке саме милосердя – заслання до Сибіру.

«Ліза, Лізочка, – шепотів поспішаючи. – Яка ти добра, мила».

Захеканий, спітнілий прибіг у палац.

Єлизавета пізно встала і, як і першого разу, коли його покликали до неї, була в будуарі. Він кинув кожуха на штофний диван, відштовхнувши двох камердинерів – дужий-бо, – вбіг до будуару. Впав на коліна біля цариці, припав головою до її колін.

– Лізонько, – забувши, що не сам, що слухають камеристки, з хвилюванням проказав:
– Лізонько, яка ти добра, яка милосердна, ангел мій. Я був на Васильєвському, бачив, як за твоїм велінням помилювали Остермана й Мініха.

– То – злочинці, вороги імперії.

– Тим більше, що ти милуєш ворогів. На небі ангели моляться за тебе.

– Ти куди шпилиш?! – до камеристки. І вже до Олексія: – А як мався Остерман?

Олексій не одразу зрозумів, про що в нього запитувала імператриця. А тоді здогадався й здивувався сам.

– Був спокійний. Тільки очі тримав до неба.

– То я наказала, щоб перед карою його тихенько попередили, що смерті не буде. Щоб не вхопив удар.

– Твоє милосердя не має меж. – І цілував руки, коліна.

– Встань, Олексію. І знай: я наказала підготувати указ про скасування смертної кари в імперії.

Вона підвелася й пішла до більярдної. Олексій рушив за нею.

Остерман, Мініх і ще кілька німців подалися до Сибіру. За ними поїдуть їхні жінки, і там, в далекому Тобольську, і ще далі, де тільки ліс, болота, три місяці сонця на рік, вони лататимуть сітки, копатимуть городи, а їхні чоловіки ловитимуть рибу та коситимуть сіно.

А кари колишніх царедворців, міністрів і всіх інших наближених до трону тривали; перед тим, як їх засилали, сікли батогами, особливо позірних змовників проти трону, надто все окошилося на Наталії Лопухіній, яка конкурувала красою з Єлизаветою; кат вирвав їй язика і, тримаючи в руці, підніс високо вгору:

– Кому язик незрівнянної Лопухіної, чудесний шматок, я його дешево продаю, за руб язик чудесної Лопухіної.

Вона була вагітна, знепритомніла, її приводили до тям батогами. Проте того Олексій вже не бачив, те було значно пізніше.

У той час, в 1741 році, на Олексія впали дві важкі звістки з дому: перша – помер батько, друга – помер старший брат Данило. Звістки були трохи стерті відстанню, далекою дорогою, часом, але чуйна Олексієва душа довго тужила. Єлизавета намагалася розраяти його, якимось розважити, возила з собою на полювання, в далекі й близькі маєтки. Душа потроху бралася шкарубкою шкаралупою. Жаркі обійми топили лід. Ніжність її була щира, вона її не приховувала. Вийшли з театру, тягучий вітер повіяв з Неви, хутрянка на Олексієвих грудях була розхристана, Єлизавета при всіх підійшла й загорнула вилогу, а потім легенько торкнулася губами щоки.

– То я зняла сніжинку. Така ніжна сніжинка.

Оці знаки уваги, ніжності дужче від будь-яких слів упевнили двір у глибині кохання імператриці.

Згідно з давньою регулою, Єлизавета коронувалася в Москві. Їхали на лінійці неймовірних розмірів, там були стіл зі стільцями, спальні покої, канцелярія, туалет, уздовж усієї дороги від Пітера до Москви двома рядами стояли увіткнуті ялинки, у містах і селах виганяли людей, і вони лежали ниць біля дороги. З монастирів виносили ікони. А кругом – голі хатки без садів, виють голодні пси на пустирях, мигає бліденьке світло лучини у вікнах. Расея! Олексій їхав у кареті з Єлизаветою, грали в карти. Щойно підїхали до Москви, до карети підїхав верхи Бестужев, ступив на підніжку карети, просунув голову в напіввідчинені дверцята:

– Ваша величносте, жити в Кремлі не можна.

– Чому? – підсунула до себе гральну карту Єлизавета.

– Загиджено. – І, нахилившись до Олексія, зовсім тихо: – Голоवेशки. І засрано. Я поткнувся на ганок, а там...

– Ну, тоді в Преображенський. – Її обличчя засвітилося. Там минала її юність, усе дихало милими споминами.

Сухе обличчя Бестужева було незворушне, хоч мав повідомити найнеприємнішу новину.

– Вчора вночі палац згорів.

Єлизавета пожбурила карти. Олексій підібрав їх.

– Не сумуйте, ваша величносте. Нічого на світі немає вічного. У нас, у селі, також колись згоріла хата.

– Розраяв... Тоді на Язу.

Там гриміли бали, бенкети, під вікнами горіли діжки зі смолою, тріщали феєрверки. Олексій і Єлизавета сиділи, міцно обійнявшись, дивились в підпалену ніч і усміхалися одне до одного. На її гарних, хтивих губах грали відсвіти.

– Колись козаки стояли під стінами Москви, – сказав Олексій. – З гетьманом Сагайдачним.

– Ну й що? Звідки ти знаєш?

– Нічого. Постояли й пішли. А знаю... Я ж також козак. Мій батько – козак, з правого Дніпрового берега. Козаки не вважалися на чуже.

– Я це пам'ятаю, – тихо мовила Єлизавета. – Помовч, послухаймо.

Знизу долітав плач бандури. То грав Григорій Любисток, найкращий бандурист капели, справжній чарівник. Виливав свою тугу за рідним краєм, без якого не міг жити:

Та немає лучче, та немає краще,
Як у нас на Україні...

Сліпий, він кілька разів утікав додому, його щоразу ловили – останній раз уже в Печерській лаврі, він хотів стати ченцем, аби лише жити на Україні. Пожалуваний у дворянство і чином полковника, але тим ніскільки не втішався: «Мені б тільки чути легіт нашого вітру на щоці та вдихати запах мальв, а більше нічого не треба».

Увечері, перед сном, Єлизавета подарувала Олексію дорожку табакерку в діамантах. Олексій покритив її в пальцях і повернув цариці:

– Нащо мені ця тавлинка, Лізо. Тютюну я не нюхаю, а повиколупувати діаманти та продати... на таке я нездатний. Забери назад. – Хоч знав, що саме обдарування царською табакеркою – найвищий знак пошани в очах царедворців.

На самій коронації Олексій ніс шлейф Єлизавети. По тому вона роздавала нагороди, Олексію статс-секретар вчитав з паперу чин камергера, поручника гвардії (сама Єлизавета – капітан), і маєтки Рождественне і Поріччя.

Наступного дня ходили на прощу в Троїцьке. Єлизавета йшла боса, попереду троє камер-юнкерів підбирали та закидали камінчики і грудочки. Олексій також ішов босий – йому не звикати, чавив своїми великими п'ятами груддя, аж порскала пилюка. Пахнув сухий придорожній полин, повівав вітерець. Маркіз Шетарді дріботів тоненькими ніжками в черевиках з діамантовими гудзиками, імператриця сміялася з нього, але його настирливих залищань не відхиляла, то покладе йому на плече руку, то одягне на його голову капелюха. Єлизавета намагалася викликати в Олексія ревності, він бачив, як учора Шетарді виходив з її опочивальні. Однак новоспечений камергер тільки усміхався. Та й справді, в наступні дні скільки Шетарді не підступався до імператриці – йому було вкрай потрібно вирішити кілька дипломатичних справ, – вона розмови уникала, одного разу він уже був зовсім домовився про аудієнцію, але щойно зайшов, Єлизавета заплескала в долоні:

– Столика, карти, я хочу зіграти з маркізом пульку. Лесток, розпорядися.

Лесток з'явився за хвилину, за ним несли інкрустованого столика на трьох ніжках. Лесток – француз, придворний лікар, але набрав сили великої, цариця за всіма порадами звертається

до нього. Він знає потайні думки Єлизавети, він допомагав їй зійти на трон, коли треба – він відвертий, коли треба і з ким треба – грубий, коли треба – лестивий, і завжди хитрий. У нього п'ять помічників-лікарів, він сам пускає імператриці кров і бере навіть з неї по дві тисячі рублів.

Після пульки Єлизавета рішуче встала й пішла.

Увечері був маскарад. Олексій мовчки походжав галереєю, одягнений запорозьким козаком. Посеред галереї вибивав тропака хвацький матрос, вистрибував, вигинався, викаблучувався, а тоді побіг за спину й сховався за великою розкішною трояндою. Олексій і собі ступив за кущ. Матрос стояв розчервонілий, важко дихав. На носі поблискували крапельки поту.

– А що це ти, матросе, накрив, – поклав матросові на груди руку Олексій.

– Я... Я...

Ця гра їй дуже подобалась. Як подобався сам Олексій. Подобався як людина, як коханець. До нього вона вже знала чоловіків. Але які вони всі були пісні перед ним! Вона дізналася про це не першою. Взявши Олексія до капели, вона вибрала йому фрейліну Нарішкіну. І ця фрейліна в припливі відвертості нашепотіла царівні, який солодкий, який незрівнянний з іншими цей співак. Єлизавета перебрала його до себе.

– Ти, ти. Ось я тебе виведу на чисту воду. – Він обійняв її за талію. – Ходімо до мене, я хочу з тобою пожартувати.

– Ти – мужеложець?

– Атож. З таким матросом побавлюсь залюбки.

Почувся здавлений сміх.

– Звідки ти здогадався?

– Не буду брехати, Лізенько, я підглянув, як ти одягалася.

– А ти чому такий сумний ходиш? Що тебе гризе?

– Та так... Крім тебе, нема мені з ким і поговорити. Вся моя душа в далекому краю, на травах шовкових.

– Хочеш, я викличу твоїх матір і сестер, і брата...

Після маскараду був бенкет. Сидячи бенкетували Єлизавета, Олексій, Бестужев, Воронцов – усі решта їли стоячи. На банкеті їли українські страви: холодець з хрінном, пампушки, вареники з сиром і вишнями, але були й страви французької кухні, маркіз де Шетарді пив бульйон просто з чашки, й на нього дивилися осудливо. Потім знову були танці. Олексій танцював у окремій кімнаті: його вчив танцювати балетмейстер. Олексію обридло тупати назад-вперед, його щось звар'ювало, він вирвався, увійшов до галереї – саме настала тиша – й наказав оркестрові: «Метелицю»!

І так вдарив закаблуками, аж застогнав паркет, і пішов, і понісся, й вилетіла назустріч Єлизавета, й вони вдвох полетіли по колу під слизькими поглядами присутніх, які дивитися осудливо не зважувалися. Всі розважалися як хотіли. Після вікопомних вечорів Петра I, оргій, де панували грубість, пиятика до непритомності, страх, тепер були розкутість і щирі веселощі.

Розділ третій

Коли гербована, з червоними спицями карета підїхала в Лемешах до двору Розумів, усе село поспиналося на тини. З карети винесли горностаєву шубу – подарунок Єлизавети, два великі кошки. Наталка Дем'янівна Розумиха вийшла з хати в подарованій шубі наopak, розіслала її на моріжку перед двором і поклікала сусідок. Пили горілку, вино і пиво. З хати, з велетенського гнізда, лелеки прощалися з Наталкою клекотом. Багато років вони добудовували гніздо й вибудовували величезне: коли Кирило одного разу заліз у нього, йому було попідруки. В гнізді поробили гнізда горобці, їх було безліч, лелеки жили з ними в мирі. Тепер обоє поставили на краю гнізда, позакидали голови й клекотіли під самі хмари. Кирило ж, побачивши карету, людей у мундирах, подумав, що то приїхали забирати його в солдати, заліз на осокора й не злавив. Звідти його виманив голод.

Матір привезли до Москви, де саме перебували імператриця й Олексій.

Розумиху приводили до столичного, «панського» вигляду. Фарбували щоки рум'янами, брови, накручували буклі, вдягли в перуку, французькі строї. Коли її під руки завели до зали, вона повернула голову праворуч і побачила в дзеркалі – дзеркало було на всю стіну – розчепурену, розцяцьковану вельможну панію, подумала, що то імператриця й опустилась на коліна. Покоївки підхопили її. І тут Наталка затялася:

– Не буду в цьому. Ви з мене ляльку зробили, опудало. Давайте моє, я в гарному, чистому приїхала. І коси мої чисті, і я сама.

Довелося покоївкам вести її назад, перевдягати. До неї підійшов Олексій у камзолі, шовкових панчохах, у перуці. Вона його не впізнала.

– Мамо, це я, Олексій, – і губи в нього дрібно засіпалися. – Мамо!

Крутила головою. Тоді Олексій одгорнув жабо й показав їй знайому родимку. Розумиха заплакала. Заплакав і Олексій. За чим він плакав? За юністю, за безпосередністю життя, за рідним краєм? За всім.

Розповіли Єлизаветі. Вона дуже сміялася, а зустріла Розумиху вельми привітно, посадила біля себе на диван, взяла її руки в свої. Камеристки, всі інші мешканці палацу і заходжі бачили це: розуміли, що Олексій Єлизаветі не просто фаворит, а коханий, дорога серцю людина.

– Хочете побачити ваших? – Єлизавета подзвонила в дзвоник.

Заходили чинно, але без страху: Федір Дум'янський, священник із села Понорниця біля Новгорода-Сіверського – духівник Єлизавети, його донька Катря – фрейліна, гуртом зайшли співаки з України, які саме репетирували італійську оперу: Марко Полторацький, Максим Березовський, Григорій Марцинкевич, усі в італійських строях. Розумиха водила очима, не тямлячи, що воно діється, й не вірячи, що це українські козаки, аж поки вони не заспівали, обнявшись за плечі: «Ой що ж то за шум учинився». Олексій шепотів Єлизаветі на вухо:

– Це ти – муха, а я комар.
Ой, що ж то лежить за войовник,
Чи цар, чи гетьман, чи полковник.
Не цар, не гетьман, не полковник,
А то мухи-цокотухи полюбовник.

Єлизавета дивилася на Олексія, її очі лагідно тепліли, на великих гарних губах яріла усмішка. Це бачили всі. Й насамперед бачив сам Олексій. Той погляд лоскотав серце й лоскотав честолюбство: найвища, найкраща жінка держави кохає його, він не складав звіту, що має бути з того кохання, був ще молодий, світ сприймав у одній хвили, в хвилиності життя. Водночас обоє вже були втаємничені в утіхи тілесного життя, це об'єднувало їх, спонукало дивитися на

все простіше. Й однак, найперше з її боку, сутність їхніх стосунків була не в цьому, було щось таємниче, вабливе, глибоке, що й називають коханням.

Раптом її обличчя посмутніло, очі налилися синьою чорнотою, вії затремтіли: ось-ось з них зірвуться сльози.

– Грішно тут, Олексію, й тоскно. Піду я, мабуть, у монастир.

– Ти? В тебе стільки гріхів...

– Через те і в монастир. Бог любить тих, що щиро каються.

– А що я без тебе робитиму?

– Знайдеш іншу.

– Такої, як ти, вже не буде.

– Дякую.

Того вечора Єлизаветі стало зле. Розболілася голова, почалася блювота. Метушилася наближена камеристка Марія Петрівна, метушився, ганяв інших лікарів Лесток, однак Наталка Дем'янівна владно й рішуче випроводила всіх, а стривоженому і зляканому Олексію прошепотіла: «Звісна річ, суто жіноче», й поклала собі руку на живіт. За тиждень Єлизавета виїхала в Приморський палац на околиці Петербурга, жила там самотньо, а також у Гостиліцах, колишньому маєтку Мініха, в Петербурзі не з'являлася три місяці, всі повеління віддавала через кур'єрів.

Кирила рік навчали в Петербурзі найкращі вчителі. А далі Олексій настановляв його:

– Життя наше, брате, помінялося, забудь про корови та кози, про вечорниці й колодки. Ти маєш стати іншим чоловіком, поміняти свій людський чин, досягнути за границею науки, навчитися жити по-їхньому. Тільки тоді ти станеш твердо на ноги, перед тобою широкий шлях, я та Єлизавета тобі допоможемо. Отож не лінуйся, учися, вивчай мови, арифметику, географію, розглядай усе, але не заглядайся на принади того життя, тримай себе в шорах, і ще раз – учися. Осягни науку скільки можеш. Якби ти знав, як кепсько мені, що я вчився тільки в дячка. Але я... тут уже дещо почав тямити. Посилаємо з тобою графа Теплова, ад'юнкта академії, він буде за тобою наглядати, слухайся його, у нього гроші і все інше. Ти поїдеш не під своїм ім'ям, а під ім'ям Івана Обидовського. Запам'ятовуй зразу.

Розумиха похитала головою, сказала Олексієві, коли Кирило пішов:

– Бачила я Теплова, розмовляла з ним. Поганий він чоловік, лукавий, хитрий. Не довіряй йому.

– Звідки ти таке взяла?

– Душею чую. Підступний він.

– Ну, мамо... Та це ж призначення Єлизавети.

Кирило відбув за кордон. Спершу до Берліна, де вчився під керівництвом відомого математика Ейлера.

Вони зібралися в комірчині Григорія Любистка, бандуриста знаменитого, славетного, в нього трохи більша комірка, ніж в інших, у яких живе по два-три чоловіки. З Гетьманщини прийшла посилка з рибою: осетром, судаком, таранею, такі посилки гетьманська канцелярія посилає два-три рази на рік: канцлеру, віце-канцлеру, сенаторам, міністрам, іншим високим вельможним людям, цих посилок чекають з нетерпінням, то велике заласся. Надто в'ялена щука. Ніде так не вміють робити щуку, як на Запорозжжі. Перепадає потроху й співакам, бандуристам. І ось тепер заради такої оказії в Любистка зібралися: незрівнянний бас Гаврило Головня, який нещодавно приїхав з Києва, де відбирав у Могилянській академії співаків, поважний Марко Полторацький, молодий, швидкоокий співак і композитор Максим Березовський, тенор Григорій Марцинкевич. Лушили тараню, краяли в'ялену щуку, барильце з пивом стояло на підлозі біля ніг Любистка, за його спиною на стіні висів килим, а на ньому

бандура, дві люльки й турецька шабля. Прочинилися двері, до кімнати вступив Олексій. Торкнувся рукою шапки з пером, неголосно затягнув:

– Ой наступила та чорная хмара,
Став дощ накрапать.
Ой там зібралась бідна голота
До корчми гулять.

Усі підхопили:

...Став дощик іти,
Дозволь, пане, отамане, намет нап'ясти.

Олексієві звільнили ослінчика.

– А чи ніхто з нас, братця, не сміється? А то будемо в шию бить, – сказав Головня.

– Немає серед нас дуки, – ламав спинку від хребтини тарані Любисток, а сам кліпнув невидючими очима на Олексія. Був гарний з себе, дуже гарний: буйний чуб хвилию лягав на лівий бік, орлиний ніс, круте підборіддя. – Всі ми тут... як ото в клітці.

– У золотій, – крякнув Головня.

– А де ж нам ще бути? – запитав Марцинкевич.

Марко Полторацький розгладив вуса.

– Мали б бути в Дикому полі, на Дніпрових порогах, у турчина в гостях.

– Минулося те, лишилося тільки в піснях, – проказав Головня.

– Бо немає нині таких людей, перевелися, – запально мовив Марко Полторацький. – Сидять по канцеляріях, або як ось ми отут. Немає їх. Немає Наливайка, Бородавки, Богуна.

– Може, й є, – тихо сказав Любисток. – Час не той. Вичах той час. Дехто пробував...

– Хто? – Любисток.

– Гордієнко. Мазепа.

Головня подивився застережливо, приклав пальця до губів.

– Та те я й кажу, що минулося, що воно ні до чого. Ми ось тут, а на наших землях...

– Її величність, – мовив, дивлячись у підлогу, Олексій, – учора видала указ, за яким москалям забороняється купляти землю в Україні. – Всі зрозуміли, що тут не обійшлося без Олексія, він сам натякав на це. – Часи справді інші, треба ладом, покорою, вірною службою, – додав.

– Колись було шаблею, – зблиснув очима Марко. – Але справді: минулося. Все минулося. Навіть край наш споганів, там теж так холодно, як і тут. Нанесли москалі постолами холоду. І все міряють: землю, воду, я вже не кажу про пшеницю... – І зняв зі стіни бандуру:

Ой, Боже наш милосердний, помилуй нас з неба.
Перевелось Запорожжя – колись буде треба.

Зарипіли двері. До комірчини вступив Федір Дуб'янський, з Понорниці біля Новгорода-Сіверського. Марко вдарив по всіх струнах:

З тяжкої турецької неволі,
З каторги басурманської,
На тихії води,
На ясні зорі,
У край веселий,

У мир хрещений,
В городи християнські...

У Дуб'янського донька фрейліна одружена з князем Долгоруким, чотири сини, гвардійські офіцери, при ньому остерігалися непевних слів і крамольних пісень. Він благословив трапезу:

- А край хрещений і тут. І води тихії, і зорі яснії.
- А так-так, – закивали головами співаки.
- І все-таки зорі у нас інші, – уперто мовив Полторацький.
- Треба бачити зорі скрізь, – прорік Дуб'янський.

По одному порозходилися всі. Залишилися Олексій і Любисток, який довго тужив на бандурі, відтак відклав. Йому особливо була немила чужа сторона, він не приховував своєї нехоті тут жити, презирства до московських порядків. Повів сліпими очима:

– Сидимо ми тут, як папуги в клітці. А там... Та не буде гірше, як у нас на Україні, – проказав, переінакшивши слова думи. – Як скасували гетьманство, як настала колегія з царським намісником, запало все. Москалики що хочуть, те й чинять. Посіли всі землі, і право, і закон. Військові команди забирають усе без будь-якого права: збіжжя, волів, коней.

– В тебе щось забрали? – спитав Олексій обережно.

– Так хіба об мені річ? Хто чимось не догодив москалеві, той біжить до начальника, і тягнуть бідолаху. А скільки нашого люду вимолотили в останніх війнах з турками і татарами... І всі мовчать. Старшина найперше.

– А що вона скаже?

– Еге ж. Їй теж дано право обдирати свій люд до голого тіла. Ї обдирають. І закони скрізь московські уводять, уже й судять тільки за їхніми законами. – Він відсунув шухляду, навпомацки дістав пляшку, налив горілки. – Пече мене. Утік би знов. Тобі налити?

– Упіймають.

– Авжеж. Якби ти мені допоміг.

– І куди втечеш? До турка?

Балакали допізна.

Душа нудгувала за рідною мовою, щирою бесідою. Неохоче пішов нагору. Човгав анфіладою кімнат. Тут усе чітко визначено, хто з камер-лакеїв де стоїть, де стоять охоронці, хто як і на якій відстані вклоняється, хто як усміхається. Там шаленіли танці. Після чаю і пуншу грали в компі. Ставка – десять імперіалів (майже 100 рублів), пульку раз по раз зривала Єлизавета. Поміж столами ходив у ботфортах Трубецькой, на нього оглядалися, знизували плечима. Потім Єлизавета встала, пройшла галереєю, довго стояла з Шубіним, який кілька днів тому повернувся з заслання, його заслала Анна Іоаннівна, бо побачила, як він грає очима до Єлизавети. Олексій програвав. Єлизавета здалеку спостерігала за грою, відтак покликала Олексія.

– Що ти увесь час програєш, ти що, не бачиш...

– Що вони махлюють?

– Еге ж. То чого ти не скажеш, чого не впіймаєш на гарячому?

– Так соромно, Лізо, – стояв великий, похнюплений, зніяковілий.

– Їм не соромно, а тобі соромно.

– Я ось і тебе...

– Ти ревнуєш до Шубіна? Так, я його повернула, і чин йому повернула. І маєток дала в Нижньогородській губернії, він їде назавжди в село. А ти приходи опівночі.

Він не любив приходити до неї, волів, аби приходила вона. Не любив пишної її спальні-алькова, малинового ліжка з золотим позументом, білих атласних ковдр, м'яких подушок, дзеркал зі срібним прибором, у які було все видно, він соромився, а вона, навпаки, ще й вимагала, щоб він дивився в дзеркало під час кохання.

Наступного дня виїздили в Царське Село. Того ж дня отримав листа від Кирила. Кирило в Берліні вчився математики під керівництвом всесвітньо відомого Ейлера.

Виїхали пізно. Але спочатку їхали в протилежний бік, в сутіні заїхали в сільце Перове, зупинилися зоддалік від церкви, Єлизавета вийшла і пішла до храму. Побачивши її, піп заляк у німому поклоні. В церкві в саяві небагатьох свічок блискотіло срібло, золото, діаманти – Єлизавета засипала церкву коштовностями та грішми. В ній вона вінчалася з Олексієм. І зараз повісила на ікону Божої Матері рушника, розшитого власноруч перлами, діамантами. Повернувшись, була тиха, умиротворена, зовсім не така, як минулого вечора, а ніжна, сором'язлива, ніжно-любляча, тримала Олексієву руку в своїй, і її рука ледь-ледь тремтіла. І вії опущені, і в кутиках губів цнотлива таємниця.

Розділ четвертий

В червні Єлизавета виїхала на Україну. Довго зваблював він її туди, золотими фарбами змальовував свій край: там і небеса інші, і води чистіші, і люди кращі.

Нарешті Єлизавета сказала:

– Хочу, Олексію, побачити твої краї. Ти стільки гарного розказуєш про них.

Перед дорогою довго молилася в хрестовій кімнаті палацу. В тій кімнаті ікони в перлах і діамантах, лампади золоті в камінні, хрестовий піп благословив із вощаника – невеликого кадила з воску.

Почту було двісті тридцять чоловік і безліч слуг, і їхав з нею великий князь Петро Федорович зі своєю нареченою – німецькою принцесою Софією Анхальт Цербтською, майбутньою вдовцею – імператрицею Катериною II.

Високо в небі, під хмарами, купалися на тугих вітряних потоках два орли, стрімко мчали вгору, перекидалися, й тоді було видно широкі білі смуги внизу на могутніх крилах, і линули згори. Появу орлів визначили як добрий знак. Погода стояла хороша. Ще цвів жасмин, наливалися соками молоді яблучка, в садах червоніли черешні. У лісі кувала зозуля, і вони разом рахували свої майбутні літа.

Обоз розтягнувся на кілька верст. Везли його двадцять три тисячі коней. Їхали через Глухів, Кролевець, Батурин, Ніжин, до Козельця. Єлизавета відмітила контраст між двома краями: Московією і Україною. В Московії чорні немазані хати без садочків, села порожні, похмурі, людей на вулицях не видно, а в Україні вже в першому селі товсто-дубові хати біленькі, рясні сади, квітники біля хат, і скрізь на вулицях святково зодягнені люди, стоять, кланяються, махають руками, молоді й старі, поприводили малих дітей, і ті вимахують рученятами. Й дзвонять дзвони, грає музика – свято появи імператриці.

– Ти бачиш, як тебе в нас шанують, – брав Єлизавету за руку Олексій.

– І звідки, і як?...

– Добра слава йде попереду, а ми за нею.

Єлизавета, звичайно, не знала, що тут поклопоталася вся старшина, від генеральної до сільської, що це їй підказали з Петербурга, і Олексій, і Кирило, і духівник Єлизавети Федір Дуб'янський: як зустрінете, така вам буде й віддяка. Мости – через Есмань, Снов, інші річки – були обкладені вздовж вінками з квітів, листя й трави, перед в'їздами до міст стояли дерев'яні арки. Перед Глуховом карету зустрічала вся старшина: генеральні, полковники, сотники, значкові товариші, оточили довгими рядами з обох боків, оголили шаблі, сонце світило щедро, сипало іскри з шабель; урочистість, трохи аж моторошність, повисла в повітрі. Єлизавета не витримала й приклала до очей шовкову хустинку.

Увечері в Глухові Олексій довго розмовляв з генеральною старшиною. На прощання сказав:

– Не всяка справа зразу робиться. Крапля камінь точить, а серце імператриці не камінь. Пишіть уклінно, щоб нам вернули гетьманство і старі порядки.

Сьомого серпня старшина урочисто подала імператриці прохання (чолобитну) про відновлення в Україні гетьманства. Молодий Скоропадський сказав:

– Ми всі під крилом Вашої Величності й відчуваємо Ваше материнське піклування. Але Ви далеко, і добре було б, якби Ваш нагляд здійснював тут чоловік, Вами настановлений.

В Козельці, на річці Остер, уже на них чекав будинок, у якому розмістилася цариця з усім вищим почтом. Будинок невеликий, але зроблений дуже доладно, навіть вишукано: шість колон парадного входу й по дві біля бічних – дубові, одполіровані до блиску, а потім пофарбовані білою фарбою, і сам будинок білий, чепурний, за ним з горба простиралася широка долина з Остром і крайкою лісу на овиді.

Обоз, обслуга розташувалися на луках, які тягнулися майже до самої Десни.

Наступного дня, в неділю, Єлизавета захотіла подивитися на Олексієве село Лемеші. До нього їх примчала запряжена двома сірими в яблуках рисаками карета. Єлизавета вийшла з карети й пішла вулицею. Олексій ступав поруч. На нього ринули спогади, він розчулився, рознервувався, то забігав наперед Єлизавети, то відставав. Підійшли до церкви. На паперті сиділа тільки одна старчиха, Гопченчиха, світила більмом лівого ока, висхла, обличчя в зморшках, одержина блаженська, але чиста, в акуратних латках. Вона стала на коліна, вклонилася до землі:

– Храни тебе, матінко-царице, довгії літа, нехай килимом стелеться тобі під ноги наша земля, нехай ніколи не заходить над тобою сонце.

– Як гарно, – мовила Єлизавета. – Навіть наші придворні лестивці не вміють так.

– Це від щирого серця, – Олексій.

– Дай милостиню, – звеліла скарбнику й, бачачи, що той непевно длубається в калитці, мовила: – П'ятірку дай.

Скарбник невдоволено виїняв асигнацію.

– Це ж... пара волів.

– Не твоїх.

Коли Єлизавета переступила поріг церкви, Олексій нагнувся до старчихи:

– Бабо Оришко, беріть у руку гроші і швидко йдіть додому, не зупиняючись.

Церква була бідненька. Горіло тільки з півдесятка свічок, інші засвічував паламар. Він і шепнув Олексієві: «До вінчання». До Єлизавети підійшов попик, благословляв, клав глибокі поклони.

– Це ти тут співав?

– Тут. І в сусідньому селі Чемері, – і заусміхався, і аж плеснув у долоні. Й був схожий на кабешного хлопчика, й таким їй подобався особливо.

– Дай двісті рублів на храм.

У скарбника аж затрусилися руки, проте гроші дістав. Потім Олексій водив її по селу. Як верталися, зустріли весілля. Чинне, без вереску перезви, без п'яних гуків. Весілля зупинилося посеред дороги, наперед вийшов сивовусий, в новій чумарці козак, поблагословив царицю. З-за його спини виткнувся низенький мужичок з тацею, на якій пляшка та чарка.

– Випийте, матінко, за здоров'я молодих.

На нього зацитькали, тягнули за поли свити, де ж таки, цариця буде пити посеред дороги сільську горілку, він зграсувався, подався назад, але Єлизавета ступила вперед, узяла чарку. Промовила урочисто:

– Щастя, добра, многії літа. – І вихилила всю.

Минули управу – нову хату під очеретом, і тут назустріч Єлизаветі та Олексієві з вулички виступила молодиця й зупинилася як укопана. Лице зашарілося, в очах застрибали сполохані вогники. Молодиця була надзвичайно гарна. Повні чіткі губи, кругленьке личко, брови, як два серпи.

– Здрастуй, Харитинко, – мовив Олексій.

– Здрастуйте... – пробелькотіла й майже побігла назад у вуличку.

Єлизавета посміхнулася, посварилася пальчиком.

– Чого вона так почервоніла?

– Ми з нею корів пасли.

– Тільки пасли корови? Чи й ще щось?

– Вона, Лізо, тоді була ще майже дитина.

– І, звичайно, таємно кохала тебе. Тебе ж не можна було не кохати.

– Може, й кохала. Але тріньки-тріньки, по-дитячому.

– А де ж ви пасли корови?

– А он там, на пастівнику, на Заячому Крузі.

– Ходімо труди. Далеко-далеко.

– Дуже далеко не можна. Там рокити, мокрий луг, болотистий.

Єлизавета махнула рукою, щоб ніхто не йшов за ними. Скинула французькі черевики з золотими метеликами – Олексій підхопив їх, ступала босими ногами, тихенько зойкала, але йшла. Так дійшли до кущів верболозу. Колишня копанка посередині розлилася, заросла ситнягом. По той бік озерця плавали дика качка та селезень. Він кружляв навколо неї, витягав шию, показував, аж поки качка присіла у воді й він скочив на неї. А потім плавали вдвох, він пірнав, уверх лапками, шукав корм, а далі поплив, поплив попід ситнягом у далекий кут, що його майже й не видно було. І тоді раптом з очерету ліворуч виметнувся інший селезень і, поспішаючи, аж кипіла вода під лапками, рвонувся до качки й стрибнув на неї. Вона не втікала. Перший селезень помітив суперника й помчав до качки, погрозливо крикаючи, погнав суперника по озерцю, загнав далеко в ситняг і повернувся до качки. Певно, качурів було більше, ніж качок, не всім вистачало пари.

– Зараз він їй дасть, – сказала Єлизавета. – Битиме морду.

– Я ж тобі не б'ю!

– ?!

Але качур знову кружляв у любовному танку довкола качки, простягав над водою лапку, напинав над нею крильце, терся шиєю об шию, і врешті вона знову присіла у воді й він скочив на неї.

– У них просто. Всім вистачить. – Єлизавета оглянулася. – А тут гарно. Ще одна пташка дивиться на нас з гілки.

– Волове очко.

– Нехай дивиться.

Вона обійняла його за шию. Їй хотілося пастушої екзотики. Вона хилила його на траву. А йому згадалася Василина.

І, може, від цього він знову палав, і її дуже туге тіло кликало нездоланно. Потім вони сиділи на траві. Й знову, як тоді, все сталося дуже швидко, але й дуже гарно. Єлизавета засміялася.

– Ти як молодий. Як хлопчак. Як же було солодко.

– То все від тебе.

...Вони приїхали в будинок у Козельці. Єлизавета лягла відпочити, а Олексій повернувся в село. Він пішов на Сягайлівку, зайшов у двір до Харитини. Біля хліва до дровітні рубав суху лозу чоловік з широкими плечима, широким обличчям, великими руками.

– Харитина вдома? – запитав Олексій.

– У хаті.

Харитина сиділа на полу, обнизана дітьми. Одне з правого боку, друге з лівого, найменше в неї в пелені на колінах. Вони їли з дерев'яних мисочок маленькими дерев'яними ложками, третього Харитина годувала сама. Вона знову спаленіла. І він засоромився. І щось защеміло в серці. Ледве подолав.

– Бачу, ти не дармувала часу.

Незручна мовчанка пролетіла попід тямом.

– А в тебе, Олексію, дітей немає?

І враз усе перевернулося в Олексієвій душі, йому хотілося бути чесним і гарним перед оцією чистою і щирою Харитиною, і він сам не стямився, як мовив:

– Є, Харитинко. – Й тут же його струснуло: – Тільки цього, Харитинко, не повинен знати ніхто-ніхто. Жодна душа. За це можемо позбутися життя і ти, і я. Бачиш, як все не просто. І як страшно. Втямила?

– Втямила. Нікому-нікому. – Й засвітила барвінковими очима. – Ой, чим же тебе пригостити в своїй хаті?

– Не треба нічого. Я йду додому, там зібралися всі родичі, ждуть мене. А ти... То твій чоловік рубає хмиз? Як його звати?

– Оверком.

Олексій вийшов у сіни, прочинив сінешні двері:

– Оверку, йди сюди.

Оверко зайшов, ніяковів, тупав, як ведмідь, чоботиськами в присохлому гної.

– Оверку, яка у вас худоба?

– Кінь, корова, телиця, семеро овечок.

– А землі скільки?

– Три десятини.

Олексій поліз за пояс у гаман, там вже лежали приготовлені п'ятдесят рублів. Вийняв і поклав на стіл.

– Оце, Оверку, п'ятдесят рублів. Купи пару волів і землі ще хоч три десятини. У вас десь продається земля?

– На Боярівці. Гарна земля. – Оверко недовіжливо дивився на гроші.

– Знаю. Отам і купи. Ну, бувайте, я пішов. Розкажи, Харитино, чоловікові, як ми з тобою корови пасли.

Хотілося погладити по голівці найменшеньке, не зважився.

Оверко кланявся:

– Ваше благородіє, ваше благородіє...

– Я не благородіє, я – сіятельство, – засміявся. – Я – граф. Граф Розумовський. І якщо хтось захоче вас покривдити, скажи йому: граф Розумовський зніме з тебе живого шкуру. А найкраще скажи про кривдника моїй матері, вона на кого хочеш знайде управу.

В порозі зашпортнувся, вдарився головою об верхній одвірок, зіціпив зуби, аби не виявити болю. Вийшов на вулицю. Десь неподалік цінкало в дійницю молоко, мекало теля – мабуть, поривалося до корови, а хазяйка не підпускала, пустить, коли здоїть, – і в нього так защеміло в серці, так близько стали в пам'яті прожиті в селі дні, й ці корови, які пас, і ці телята, і чорногузи, які кружляли в небі. І тонко-тонко затремтіло десь у серці: що ж таке щастя?

Вдома вже зібрався увесь рід у новій хаті – хата була збудована до його приїзду. Одні нітилися перед ним, інші трималися надто вільно, тільки мати була як завжди: раділа синові, пишалася ним, не потурала йому. Вона всьому давала лад, кожному вказувала місце. Олексій кілька разів виходив з хати, ходив по садку, де пробігли босими ногами його дитинство і юність. Отут, під хатою, під самою призьбою, росли півники, їхні гострі вістря протикалися одразу після снігу, й по тому, як вони росли, він міряв весну, отут вони й зараз ростуть, півонії, пишні квітки; бувало, він нарізав їх і ставив у глекові на столі, й мати тоді казала: «Ти як дівчина», а он рай-дерево – бузок, його запахи наповнювали у відчинене вікно хату, а он чорнобривці – то вже материні квіти, вона казала, щоб поклали їх їй у труну, а він малим лякався й плакав.

З букетом півоній і приїхав до палацу, вручив їх Лізі, сказавши, що це півонії з власного саду. Вона посадила його за стіл, майже наказавши: сідай, а потім гепнула перед ним велику макітру, у якій догори лапами лежала тлуста, жирна, засмажена качка – їж. Я зготувала, я – твоя жінка.

Вона й там, у Петербурзі, іноді грала доладну домашню господиню, готувала ту чи ту страву.

– Я обідав дома з родичами.

– Я того не бачила, як ти обідав. Треба їсти те, що приготувала власна жінка. – Їй стояла ставна, ладна у фартушині. Така ладна, така жадана, що він не стямився, як ухопив її й посадовив на коліна. Так і кохалися. Потім їв качку.

А по тому вони ходили над Остром, в пітьмі тихо перегукувалася варта. Великі білі зорі котилися за водою. По річці проплив човен з ліхтарем на шоглі і щез. За річкою луг у пітьмі, як

ніч без краю. І квилить якась птаха, неначе загублена душа. Її стає терпко, жаско, що все минає, і оця мить також мине, що вони молоді, палкі, але це не буде вічно, й що не вічна оця близькість – їхні душі, неначе одна, спільна, і почуття також. Зорі дивилися на них, перекліпувалися – заздрили. Вони розкотилися по небу, неначе погублені таліари.

У будинку в Козельці їхнє кохання сягнуло апогею – зір. І несло їх до них. Усе було таємничо, романтично, високо. А теплі літні ночі з повним місяцем і падучими зорями зачаровували.

– У нас там немає таких зір.

– Немає. Ти подивися, як вони сяють. Ближче, далі, зовсім далеко. Полинати б.

– Полинємо.

І знову вони кохалися. В кожному новому місці Єлизавета кохалася особливо палко, це Олексій помітив давно. Їй подумав, що з часом їй зажадається не тільки нових місць, а й нових коханців.

– Знаєш, як би я хотів найкраще прожити життя?

– Як?

– Над річкою, на пасіці. Гарний курінь з очерету. Цвітуть яблуні. А бджоли гудуть, гудуть. А ось і ти йдеш, несеш у вузлику обід. А я тебе пригощаю медом з вощини. Солодким-солодким.

– І ще чимось. Ще солодшим. У курені.

– Безсоромна.

– Я не безсоромна. Просто я кохаю, – і в її очах справді світилися милі приятні вогники. Вона взяла його за руку й приклала до своєї щоки. Тепла, довірлива хвиля огорнула їх, і справді в цей час були вони не коханцями, а люблячими чоловіком і жінкою, спорідненими душами. Їй відчували: отак би прожити вік. Сказала:

– Я, Олексію, хочу прожити своє життя. Не хочу віддавати його... ну, як ото високо кажуть: на оltар Вітчизни. Я її люблю, але вона – одне, а я – інше.

І враз те все відлетіло від неї:

– Твоє мріяння... Щоб отак сидіти на пасіці, треба мати добре господарство, добрих наймитів, щоб вони сіяли хліб і доглядали худобу.

– І наймичок, щоб варили їсти, доглядали в дворі і хаті. Й няньок для дітей.

– Ось бачиш, і розпалася ідилія.

– Однак вона є у нас.

Ліза стояла проти вікна, освітлена зорями. Її знову тепла, лагідна, доступна – його. Він обійняв її легенько ззаду, почував її всю, пестив великі тугі перса, запалювався. Ліза зажадала просто вночі в кам'яницю, яка була збудована ліворуч позаду будинку, митися. Вельми була гаряча кам'яниця, вельми в ній було жарко, й жарко було Олексієві, так жарко, як у ті перші ночі, коли Ліза приходила до нього там, у Петербурзі. Кохалася вигадливо, сидячи в нього на колінах, а потім і стоячи, що виходило погано, але хвилююче. Йому найдужче подобалося, коли вона ойкала, а то й скрикувала.

Вранці їх розбудили якісь звуки. Олексій підійшов до вікна. То йшла на пасовисько черда – корови звикли ходити цією дорогою, але тепер тут стояли солдати й завертали вбік, ляскав батогом пастух, корови мукали, норовили прорватися. Йшли білі, гніді, рябі, поміж них бейкалися телята, намагалися припасти до вим'я. Он одне тицьнуло у вим'я, корова здригнулася, відкинула його ногою: у теляти на морді був їжак. Олекса посміхнувся, згадав, як прив'язували їжаків шкурки на морди телятам, щоб не висисали корів на пастівнику. Їй щось у пам'ять полетіло глибоко-глибоко, й потекли запахи луку, й закигикала чаєчка-чубарочка, відводячи його від свого гнізда, й замелькали босі ноги... Харитинки. Хто він такий? Що з ним зробило життя? Чого йому судилося слухати італійську оперу, а не чаєчку-чубарочку і корів, і не ходити з кийком по лузі, з чепігами за плугом, з косою в густій траві? Як же вона

шипить, вигострена до жаскості, підтинаючи густий пірій, тонконіг, смолянку і валяючи у важкий вологий покіс. Як втікає попереду перепілка і стогне на болоті водяний бугай, а десь у кущах видзвонює мантачкою інший косар. І як приємно пити з барила криничну воду, закинувши його над собою. Він же п'є, що зажадає. Й не знав, чи він щасливий. В людських очах – так. Досяг верховіть... Але це може скінчитися. Та й не тішить душу все це.

Добра Олексієва душа тихенько квила й страждала, вона відчувала, що він одірвався од чогось вічного, прадавнього, од самої долі, а що буде далі, боявся думати. Його не радували чини камергера й генерал-поручника, низькі поклони челяді й козирання гвардійців, не мав у душі ні пихи, ні погорди, ні владолюбства – мало таких людей на землі, й часто почувався недобре. Трохи зм'якшувала все Лізина любов, любов щира, палка, не знав, за що вона його любить: вона черпала від нього доброту, спокій, довіру до людей, хоч того їй не вистачало: могла зірватися, й тоді то гримала й сварила сувора цариця, у чию волю вкладено карати й наказувати, та й бачила те й перейняла від Анни Іоаннівни та інших вельмож, воно входило у кров, у характер. І піддані більше бачили й воліли бачити в ній доньку Петра І, грізного і великого, як вони гадали, царя, і оті її спалахи й гнів подобалися їм, як і її щоденні-щонічні примхи та гульбища, танці до запаморочення, їжа-питво до напівсмерті – бо все то життя високої особи, цариці, імператриці. Й навіть осуджували за те, що віддала повеління не вставати при її появі, не цілувати край одежі, а тільки кніксен, легкий нахил голови й добра усмішка.

Олексія при дворі одні любили – надто нижча челядь, інші таїли в душі заздрість, але боялися її виказати – ну ж обмовиться цариці, а вона за нього кому хочеш голову знесе. Тут панує страх, дикий страх, хоч імператриця ніби й добра. А дехто боявся Олексія з іншої причини: казали, що він ворожбит, чаклун, зробить що хоч. Бачили, як він вистрибував чорним котом з вікон імператрициної спальні, бачили, як літав білим вороном по саду, а цариця як прив'язана ходила слідом. Й що воно таке, пороблено та й годі, що вибрала не кавалергарда з графів чи хоча б стовпових дворян, та й отак присушив її, навів якусь ману, ну, побавилася б тиждень-другий, так ні ж, любить якоюсь клятою справжньою любов'ю, як справжнього чоловіка, й то, мабуть, не просто пусті балачки, що вони оженилися таємно.

...Тривога ходила Олексієвим тілом. Він знову дивися у вікно на світлі українські зорі, на швидку течію ріки, на обсипану зоряним сяйвом баню козелецької церкви; звідти, з ночі, долітала дужа парубоцька пісня:

Із-за гори сонце сяє —
Козак коника сідлає.

Чистий тенор вів пісню по краю оболоні, баци тримали його біля себе, й пісня лилася, як весняна ріка.

І відчув Олексій себе тим козаком, і почув іржання коника, й не стямився, як узяв до рук бандуру.

Ой на горі огонь горить,
А в долині козак лежить,
Порубаний-постріляний,
Китайкою накриваний.

І летіла думка, що ж були його предки козаками, й літали по Дикому полю, й билися з турками-татарами, сягали Перекопу, вони вбивали ворогів, і вороги вбивали їх. І плакали за ними матері, й заламували білі руки дружини:

Ой, коню мій сивогривий,

Скажи правду, де син же мій?
Не плач, мати, не журися,
А вже ж твій син оженився,
Та взяв собі паняночку,
В чистім полі земляночку.
Ой, коню мій сивогривий,
Скажи правду, де милий мій?
А милий твій вбитий лежить,
В правій руці шаблю держить...

В голосі, в пісні було чути здушене ридання.

– А чого їм не однакова відповідь? – Єлизавета.

– Ну, бо, розумієш... Матері кінь не може прямо сказати.

– А дружині?... Її не так шкода?

– Мабуть. У неї ще може бути інший милий. А в матері син – ніколи.

Й подумав: скількох тих синів втратили українські матері. Й почав розповідати Єлизаветі про українських козаків, те, що чув од старих дідів, од бандуристів: і про трьох братів, і про Марусю Богуславку, і про Наливайка, й про Богуна.

– Скільки пролили крові за цю землю. А самі її не мали, не мали волі, не мали щастя. Ляхи їх гнули – в кайдани брали, на палі садовили, в мідних биках у Варшаві пекли. А й далі... Наче трохи позбулися лиха, отримали хоч на половині своєї землі свого гетьмана... Й зліквідовано гетьманство. А за що? Мій батько – козак з правого берега Дніпра. Втікав од ляхів сюди. А й тут не став козаком. Так, назва одна. Як і я, Лізо. А хіба ж я не козак?

– Козак, Олексю, справжній козак. І ще будуть тут справжні козаки.

Розмовляли до глибокої півночі. Вже й зорі осипалися крем'яхами метеорів, уже й місяць скотився до оболоні і вітер обвіяв з нього рожевий жар.

М'яко й чисто було в Єлизавети на серці, і пойняла її особлива святобливість, і тиха молитва спливла їй на думку. Молилися щиро, вдвох.

Коли підїхали до Дніпра, зупинилися вражені. По той бік гори були внизані людьми в святковій одежі, річку переїхали по наплавному мосту, а далі їхали крізь Триумфальні ворота, засипані квітами, вітальними вигуками і музикою, гостей зустрічало все київське духовенство на чолі з митрополитом Рафаїлом, біля воріт студенти читали канти і вірші на честь імператриці, піднесли панегірика, видрукуваного у друкарні Києво-Печерської лаври. Єлизавета вийшла з карети, пішла пішки, розчулена, в очах блищали сльози. Нахилилась до Олексія й прошепотіла:

– Полюби мене, Боже, в царстві твоєму, як я полюбила народ сей благонравний і незлобивий.

– Ти бачиш, який народ наш, богобоязливий, лагідний, а його тнуть-потинають.

Небо мерехтіло в сонячній позолоті, було схоже на церковну баню й ще більше навівало на душу святості. Архімандрит Щербацький запросив Єлизавету зупинитися в Лаврі, в архімандритських покоях, і вона прийняла пропозицію. Олексієві піднесли складений у віршах родовід Розумовських, у якому Розумовські поставали як прямі нащадки князівського роду Ружинських. Усі ці церемонії вітань довго й детально розроблялися Рафаїлом, Щербацьким та іншими; в Академії відбулися богословські диспути під керівництвом ректора Сильвестра Кулябки, для Єлизавети і Олексія програма диспутів була надрукована у вигляді великої гравірованої картини, в центрі була зображена на троні імператриця, вгорі у хмарах її батьки, які опускали на її голову корону, – цариця була в захваті. Все це з вікнами, античними знаками, святенницькими написами. Імператриця із власних коштів пожертвувала Академії тисячу кар-

бованців, Лаврі – десять тисяч, на які й була збудована дзвіниця, що стоїть і понині. Таких див, які Єлизавета побачила тут, вона не бачила ні в Москві, ні в Петербурзі. І Кулебка, і Заборовський обережно розказали їй, яким світочем була Академія раніше, яку славу мала в світі – всі вищі і церковні, і світські ієрархи вийшли з неї, московські також, а тепер стала занепадати, й книги їй з Москви заборонено видавати, і пісні свої співати. Єлизавета слухала, запам'ятовувала. Олексій повторював усе це їй увечері.

Перед сном, походжаючи по галереї, розмовляли. Внизу мрів під зорями Дніпро, за ним розлилося темне море задніпрянських луків, пільма була таємнича, манлива, і в ній блимало кілька ледь помітних вогників-хутірців. Ніч повісила над містом довгу розкошлану бороду хмари.

– Ти казав: отак би прожити над річкою на пасіці. То, може, один з наших вогників мріє в пільмі.

– Може. Як мріє добро і вчення, яке ти сьогодні побачила, – мовив Олексій невластиві йому раніше слова. Вчора і сьогодні він розмовляв з Рафаїлом, із Колачинським і вирішив делікатно сказати цариці, що таке для Московії Україна. – Коли в часи Хмельницького у Києві вже була Академія і братські школи, Москва була темна й неграмотна, навіть Святе Письмо, переписане од руки десятки разів, не могли втямити не тільки миряни, а й попи. І тоді з Київської академії до Москви приїхало тридцять академістів на чолі з Єпифанієм Славинецьким, і переклали Біблію, Псалтир, космогонію та інші книжки, включно до життя Александра Македонського, а потім звідси приїхав Симеон Полоцький і привіз систему віршування, далі відомий тобі Феофан Прокопович привіз драму й уклав статут вашої Академії, і вчив царських дітей, а блюстителем патріаршого престолу був Стефан Яворський з Ніжина, і наші в Москві та Петербурзі майже всі церковні ієрархи з Київської академії. Я, Лізо, темний, але знаю, що таке світло й звідки воно може пролитися, нам би трохи простору та волі, й ми піднесемо Московію і престол ще вище. Через те й просимо відновити гетьманство і відновити наші розумні справедливі закони.

Єлизавета мовчала, ходила задумана, спираючись на Олексієву руку. А він думав, чи ж зблисне отой великий вогник, про який він мріяв зі своїми в Петербурзі і Глухові. Й знову вони почувалися вдвох на цілий світ, і ніхто не був їм потрібний, і почуття ніжності та вселенської любові переповнювало їх.

А ранком, коли Єлизавета вже була одягнута, він підійшов до неї й сказав:

– Лізо, ти до Петербурга поїдеш сама. Я залишуся тут, у Лаврі. Ченцем.

– Ти – ченцем? Такий грішник.

– Через те й залишусь.

– А я? Ти подумав?

– Думав і думаю, чим може завершитись наше кохання.

– Як чим?

– Усе на світі минає, все має початок і кінець.

– І кохання?

– І кохання. І тоді пропаде все.

– Не можна гасити вогонь, який розпалив сам. Не дурій. Не блазнюй. Це... гарно для філософії, але не підходить для життя. Та я й не дозволяю. Ходімо. Нас чекають.

Того дня Єлизавета відновила указом Київську митрополію, ліквідовану двадцять два роки тому, й дала на Лавру велику суму грошей.

Розділ п'ятий

Дівчинка сиділа на воротях. Маєток Єлизавети в Ропші: великий будинок і флігельок поруч з ним – дівчинка жила у флігельку, будиночку в лісі, огороженому високим парканом. Малій три з половиною роки, вона пухкенька, круглолиця, схожа на ангела. І вдачі ангельської. Сидить собі на ганку, складає з брусочків-кубиків дім – дім розвалюється, інша дитина б плакала, розкидала ногами кубики, а вона мовчки пригребе їх до себе й складає знову. Й так кілька разів, поки не доб'ється свого.

З флігеля вийшла нянька Марфа, розвішувала на мотузку дитячі сорочечки.

– Аделько, злізь з воріт, упадеш! – гукнула.

– Вона приїде.

– Звідки ти взяла? Не приїде вона.

– Приїде, приїде, я знаю.

Марфа, розхитуючись у ході, як качка, рушила до флігеля, і в цей час дівчинка заплескала в долоньки:

– Їде, їде!

– Що ти вигадуєш?

Та вже почувся гуркіт коліс.

Двірник Савелій – в чині гвардійського сержанта, що дорівнювало армійському капітанові, – кинув сокиру, якою рубав дрова, й побіг до воріт, зняв дівчинку, розчинив їх. З карети легко вистрибнула Єлизавета, підхопила дівчинку на руки. Та не плакала, не кричала, а мовчки притислася до її щоки.

– Я знала, що ти приїдеш.

– Звідки?

– От знала. – І по хвилі: – А в нас папуга помер.

Єлизавета зітхнула.

– Всі смертні. Всі помремо.

– І ти?

– І я.

– А я?

Єлизавета задумалася. Перед лицем Бога не можна було казати неправду. Зітхнула.

– І ти... Тільки дуже нескоро.

– Я – ні. Я сховаюся.

– Куди ж ти сховатимешся?

– У мене є схованка. Під кушем смородини. Ходімо, я тобі покажу.

– Ходімо.

...Того вечора французький посланник д'Алльйон писав у Париж своєму приятелю Амло, який працював у міністерстві закордонних справ: «Мені вдалося довідатись, що цариця виховує з великими піклуванням і любов'ю дівчинку. Можна тільки здогадуватись, ким доводиться їй та дівчинка».

Нарешті весна доплуганилася й до Петербурга. Посинів, а потім і розтанув лід на Неві, на канавах і канавках, несміливо проклюнулися на деревах листочки, зазеленів луг біля Адміралтейства, й на ньому розпочалися кулачні бої. Розквашені носи, розбиті губи та вибиті зуби – це й було найпевнішою ознакою приходу весни в північну столицю. Над Петербургом гули тягучі солоні вітри, вони несли з собою запахи весни, ситого заморського життя, вічного московського убозтва, нових дворцевих розваг і любовців.

З першими стрижами прилетів з Парижа й Кирило. Олексій довго вдивлявся в нього, впізнавав і не впізнавав: ферт, хват, денді в жабо і капелюсі з павиним пір'ям, олансовими

манжетами, шаркав ногами і мів тим пір'ям підлогу так уміло, що сторопіли найхвацькіші придворні модники, які вже давно понабиралися французьких манер і звичок. Ще довше придивлялася до Кирила Єлизавета, то підходила до нього, то відходила, безцеремонно вертіла на всі боки: багатирського зросту, риси обличчя приємні, хоча в очах якась дикість, – а тоді задоволено прорекла:

– І все-таки тобі далеко до брата.

Олексій зніяковіло опустил голову:

– Звичайно, він вганяв за паризькими модницями, а я у його віці ганявся за рябими коровами. А тепер за тобою.

Єлизавета розсміялася.

– Сприйняти це як комплімент? – І до Кирила: – Ну, йди, знайомся, та не задурюй голів придворним красуням.

А вони закохувались самі, й карі, сірі, чорні очі летіли за ним, коли він з пташиною легкістю і неймовірною грацією кружляв їх у менуеті по дворцевому паркету. Кирило весь поринув у принади світського життя, до того ж незабаром отримав чин камергера, наздогнавши чи й перегнавши перших вельможних женихів. Однак Єлизавета недовго дозволила йому стирати підосви наймодніших паризьких черевиків на паркетах, поклікала його та його наставника Теплова й сказала:

– Графе, поведи цього отрока в Академію, нехай подивиться, нехай порівняє нашу вченість із закордонною.

Теплов водив його тиждень. А потім імператриця поклікала Кирила до себе.

– Ну, що ти побачив? Як тобі наша Академія, як наші академіки? – запитала діловито.

Кирило розсміявся. Він сміявся весело, як дитина.

– Та там такі дурні, що я їм би й свині пасти не довірив.

Єлизавета нахмурила свої широкі брови:

– Чому?

Кирило закашлявся від сміху:

– Ну, був я на їхніх учених диспутах. Один такий: чи є в раю троянди без колючок. А другий: чому в жінок не росте борода.

– То чому?

– Ну, це запитання до Бога. Так він зробив, тобто природа. Оце і все. Як, скажімо, в корови є роги, а в коня немає. Така порода. А троянди без колючок? Хто звідти, з раю, повернувся, хто про те щось знає? – І враз став серйозний: – До всього, Ваша Величносте, там засіли самі німці і гнуть науку на свій копил. Найсмачніші ковбаси – німецькі. Найкращий стрій військовий – прусський, найбільший полководець – Фрідріх. І вся наука, вона така...

– Яка?

– Ну, ні до чого. Треба, щоб вона вчила, як будувати кораблі, як плавити мідь і чавун, як жито вирощувати. А нащо це німцям для Росії? Духу в них російського немає. Ну, є кілька чоловік тутешніх. Один – Найтов, токар, він ще від батька вашого, Петра, лишився, але його запхнули в закуток, і другий, молодший, Ломоносов зветься, але і йому ходу немає. І ще такий Деліль, астроном, але що він сам зробить. Там треба міняти увесь стрій, одних повиганяти, інших переучувати.

Єлизавета підвелася з крісла, пройшла по кімнаті, зупинилася навпроти Кирила – заграла очима:

– От ти це й зробиш.

– Я?! – Кирило вибалушив очі й аж за шию взявся. – Що я?... Хто я такий?

– А такий, як всі. Не святі горшки ліплять. Уже те, що ти побачив і розумієш, що не туди вони йдуть, – добре. От і будеш з цим самим Делілем, Ломоносовим.

Через два дні Кирило був призначений президентом Академії, йому було вісімнадцять років.

Єлизавета була сама присутня на вступній, так би мовити, тронній промові Кирила. По виході з Академії вона йому просто на вулиці мовила:

– Найкраще з того, що ти сказав їм: ми тут не для того, щоб отримувати високу платню, а щоб робити діло.

Увечері вона зачинилася з Олексієм у діамантовій кімнаті, де були виставлені всі діаманти корони й куди вхід був заборонений рішуче всім.

– Твій брат – розумний, – мовила, беручи до рук діадему. – І за кордоном він не тільки бігав за спідницями. – Й мовби без будь-якого зв'язку: – Завтра я повелю вивести гетьманську канцелярію з-під управління Сенату й передати в управління колегії іноземних справ. Як іноземну державу. Це – перший, необхідний крок.

У суботу Олексій був на балу. Він стояв у залі в натовпі царедворців, послів, усілякого іншого люду. Увійшов гофмейстер, грюкнув по паркету позолоченою палицею й оголосив вихід. Заграли валторни, тонко заспівали ріжки. Арапи в білому прочинили двері. Першою йшла імператриця. Гордовита, велична, царственна: вміла бути такою, коли їй було треба. Олексій аж замружився на мить: чи та це жінка, яка ще вночі лежала з ним у ліжку і ласкаво шепотіла сороміцькі слова. Його обійняли гордість і страх: вона могла отак перекидатися з однієї в іншу. Ряди вельмож хилилися перед нею, як колосся під вітром, тільки замість пилку над ними куріла пудра. За нею йшли дванадцять поважних статс-дам, за ними дванадцять фрейлін з цнотливістю в блудливих очах, далі дванадцять камергерів і дванадцять камер-юнкерів, поважно прошкували тайні радники, сенатори, начальники колегій. Ударили литаври, заплакали скрипки – розпочинався бал.

Єлизавета танцювала менует з Кирилом, той легко, метеликом пурхав по паркету, й так само легко пурхала цариця. Олексій милувався братом, але, проти волі, враз у серце закралася ревність, бо ж бачив свою неотесаність і убогість поряд з в'юнком, легким Кирилом. Потім танцювали інші танці, серед них і українського трояна, співали італійські арії співаки, грали і співали бандуристи. Всіх, навіть самозакоханих московітів, зачарував голосом і грою Любисток.

Ой з-за гори високої,
З-під Чорного Гаю,
Ой крикнули козаченьки:
– Утікай, Нечаю!
– Не бійтеся, не бійтеся,
Пани отамани,
Поставив я стороженьку
Усіма шляхами.

Б'ється в тісній комірчині царського палацу широка й вільна козацька пісня. Їй би степу, де срібними хвилями тече ковила, де вітер заплітає коням гриви, там злетіти у височінь, де пливе на теплих потоках вітру могутній орел. Стиснена вона, як і козацька душа, приречена на тиху журбу.

– Як я маю, козак Нечай,
Звідси утікати,
Славу мою козацькою
Марно потеряти?

– А я тебе, мій Нечаю,
Не убезпечаю,
Тримай собі коня в сідлі
Для свого звичаю.
А я тебе, мій Нечаю,
Не убезпечаю,
Держи собі шабелечку
Та під опанчою.

Кирило ворухнувся, і Любисток поклав долоню на струни:

– Не розумієш, нащо коня в сіделечку? Щоб бути готовим до втечі. Був би в мене коник, коли я утікав звідси... Мав би я очі...

Вони сиділи втрьох у малій вітальні Аничкового палацу, подарованого Єлизаветою Олексіїв: Любисток, Кирило і він. Олексій, сам вправний бандурист, покликав Любистка, рівного якому не було ні тут, ні на Україні, він хотів, щоб Кирило, який відвик від рідної мови, від рідного краю, повертав їх собі в душу. Щоб хлюпнув туди степ, долинув козацький погук, заіржав вороненький коник, щоб узяла Кирила пекуча печаль і проїняла гордість за тих, до кого скоро поїде. Єлизавета вчора сказала: «Вже скоро, Олексію, скоро буде Гетьманщина».

...Ой погляне козак Нечай
За тихії води —
Іде ляхів сорок тисяч
Хорошої вроди.
– Гей, молоді козаченьки,
Котрий буде в місті, —
Поклоніться матусеньці,
Нещасній невістці.
Нехай вона, нехай плаче,
А вже не виплаче, —
Ой над сином, над Нечаєм
Чорний ворон кряче...
Ой не дбали вражі ляхи
На козацьку вроду, —
Рвали тіло по кавалку,
Пускали на воду.

Проникливо, душею співав Любисток. Олексій дивився на нього: він і сам мужній з вигляду – високе смагляве чоло, ніс з горбинкою, широкі, дугами брови. А ще Олексій зненацька помітив, що Любисткові в молоду голову останнім часом намело багато снігу. Важко він переживав волю-неволю, тужив за рідним козацьким краєм. А Любисток співав далі:

Годі, коню, в стайні спати,
Пора ляхів налякати!
В луччій чині з кремня збита,
Гасне іскра з-під копита —
То Палій, то Палій.
Люлька в зубах зашкварчала,
Шабля в ножнах забряжчала.
Шабля різанину чує,

Люлька пожари віщує.
То Палій, то Палій!

А потім під ліплону чужоземну стелю злетіло:

Ой, Морозе, Морозенку,
Преславний козаче,
За тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче.
...Не вернувся Морозенко,
Голова завзята,
Замучили молодого
Татари прокляті.

– Були колись люди, – розгладив вуса Любисток. – На смерть ішли за волю, за правду.

– І чого досягнули? – Кирило.

– Хоча б помирили зі славою. А ми тепер... Старшина в Глухові, як миша під мітлою... Добра наживають, меди-горілки п'ють та стерляддю заїдають. А ми тут... І нас вони не забувають, шлють тараню та шуку в'ялену.

– Ну, не тільки... Ось уже рік сидить тут, у Петербурзі, депутація з чолобитною, щоб повернули гетьманство. – Й не сказав Олексій, що то з його власної намови-підмови, що він Єлизаветі вуха протуркотів про це.

– То так, – мовив Любисток. – Може, дадуть, а може, дулю піднесуть. Колись самі брали.

– І не взяли, – знову Кирило.

– Несила було. Ворогів кругом безліч. Та й своїх продажних – тьма. Що, заспівати про Саву Чалого? Ні, краще оцю. – І вдарив по струнах:

Наїхали з Московщини все пани,
Покопали канавами долини.
Поорали затоками всі лани...
...Прилетіли зі столиці лебеді
Та принесли на крилечках три біди:
Перва біда – царям треба годити,
Друга біда – панам даром робити,
Третя біда – жидам хати топити...

Олексій засовався. Цієї пісні він ніколи не чув. Мабуть, зложив її сам Любисток. Не треба б цих пісень чути Кирилові, та й небезпечні вони.

А Любисток не вгавав:

Од Києва до Пітера мостили мости,
Мостили мости з тонкої трости,
А по тих мостах козакам іти.
Що передні йдуть – все холостії,
А середні йдуть – все жонатії,
А ззаду йдуть старі старики.
Що передні йдуть – пісні піють,
А середні йдуть – плачуть, ридають...

– Це про те, – повів рукою Любисток, – як оці трясовини, на яких ми сидимо у палацах, мостили козацькими кістками. Якби були не піддалися лютomu цареві...

– Ну, ти, Грицьку, балакай, та не забалакуйся. Живеш, як у Христа за пазухою, – Олексій нервово покусував нижню губу.

– В тебе за пазухою...

– Минули ті часи. І лихі, й добрі. Тепер треба дбати, щоб злагодою край свій підіймати. Ось буде наш гетьман... – І підморгував Кирилу.

– Чи буде? Чи дбатиме? – В кутиках Любисткових губів застигла іронічна посмішка.

Те питання гострою глицею кольнуло Олексієві під серце. Подивився на Кирила: той сидів байдужий, думав щось своє. Про якихось фрейлін, про нову кадрили. Чи ж пробудиться він, чи ж візьме до серця лиха свого краю? І як візьме? Щоб і не пересолити... Щодня вів з ним довгі бесіди.

Любисток підвівся, широко, безнадійно махнув рукою, навіпомацки налив з карафи чарку горілки – не перелив і не недолив, випив, утерся рукавом і пішов. Він сам добудеться до домівки. Олексій і Кирило залишилися вдвох, як ті сільські горобці в папужиній клітці. Олексій нервово ходив з кутка в кутку кімнати. Розтривожив його Любисток, підняв з дна душі щось таке щемке, болюче, невтолиме, що його ні погасити, ні залишити в собі. Й хто він такий, що він таке і як йому бути? Вернутися в рідне село, в Лемеші, податися на Запорозьку Січ? Але хто його відпустить і що він там робитиме, звиклий до пухових подушок, ласого шматка, м'яких пантофель. І де отой його острівець серед вселенської повені, яка закинула його в оці холодні й обставлені для нього розкішні апартаменти?

Один ходив, другий сидів, обидва великі, гарні, сказати б – могутні козаки, одягнені в чужинські каптани, чужинські перуки, обсновані чужинськими правилами й етикетами, неначе лелеки з рідного осокора на далекому й чужому березі. Радіти б, насолоджуватись життям – не раділося й не насолоджувалося.

Ну, Кирило – той ще пурхав метеликом палатами, переймав у темних кутках, кривих переходах та на східцях внутрішніх палат фрейлін, жив солодкою й безжурною миттю, а Олексій з його лагідною, виколисанною на придеснянських луках душею, з жайворонковим співом у грудях задумувався тяжко й журно. І він розумів, що доля кинула його на шовкові трави, але ті трави були не свої й лоскотали жорстко. Він знав настрої козаків, які жили при дворі, ніхто з них не перейнявся чужими звичаями, чужою вірою, всі думали про Вітчизну. Думали й говорили Олексієві, і він сам думав. Згадував батька, хоч той був і п'яницею, але про козацтво дбав, козацтвом пишався. Й сказав:

– Закинула нас, Кириле, доля майже в райські кущі. Але маємо знати: в нас є своя Вітчизна, свій край, свій рід. Про них маємо мислити й дбати. Без того ми ніщо. Маємо робити по силі можливості. Часи тепер інші, сприятливі. Але треба бути обережними. Ми тут чужі, московіти не люблять нас. Тільки вдають приязнь.

– А що ти думаєш про царицю? – зненацька запитав Кирило.

– Що я можу думати? Вона – моя дружина...

– Ну, я не про дружину, а таки ж про царицю.

– Вона любить людей і боїться їх. А оце в дорозі на Україну щиро заприязнила нашому люду. Це треба пам'ятати... Щоб таки щось зробити для нашого народу. Коли вже доля поставила нас на цю стежку. – І налив дві чарки: – Вип'ємо, брате, разом, щоб ми думали в одне й робили в одне. Щоб не було в нас одне від одного потайних мислей і замірів, – і розцвів щирим усміхом.

...А потім Олексій сидів сам у кімнаті. Й думав тяжко, й не знаходив своїй думі виходу. І бачив він придеснянські луки, й душа розкошувала на них, і враз нітилася серед позолочених дзеркал. І розумів, що там він – у своєму житті, серед своїх трав, калин, серед своїх людей, а тут усе йому чуже; що потрапив у чужий світ; що не на те послав його Бог у світ і дав йому

голос і таку душу, яка мовби розщепилася на дві. Й немає йому рятунку, немає опори під ногами; що не така його душа, щоб тішитись земними дорогими розкошами. Але й подітись йому нікуди. Змиритись?! І плавати на хвилях чужої розкоші, як усі тут? І чи закінчиться те для нього добром?

У ці дні Кирило поринув у роботу Академії. Несподівано це йому сподобалося, хоч і клопотів та перепон було багато. Та якщо ще взяти до уваги, що останні п'ять років взагалі не було президента... Він одразу зрозумів, що Академія повинна мати не тільки науковий напрямок, а й навчальний, бо ж у Росії не було жодного університету. Й усе впиралося в основне: де взяти людей? Треба було проглядати вперед, мостити дороги на майбутнє. Й він почав допинатися того, аби багаті вельможі посилали вчитися дітей за кордон. В першу чергу мали поїхати туди студенти з Києво-Могилянської академії. Послали за кордон своїх дітей Ханенки, Полетики, Максимовичі, в угорське містечко Токай поїхав Григорій Сковорода. За дорученням Кирила Ломоносов почав складати атлас Російської імперії, а також готував до друку «Повість минулих літ» з оригіналу, взятого в Кенігсберзькому університеті. Свою «Повість...» спалили з наказу Петра І.

Розділ шостий

Северин причаївся за кущем крушини. Був напружений, наструнений, його то підносило високо вгору, то кидало до землі, то стелило по траві. Слухав. На пенькові по той бік куща грав на бандурі Григорій Любисток. Грав для себе. Так він не грав ніколи. Вкладав у бандуру всю свою тугу, всю свою нудьгу за рідним краєм. Пісні були сумні, жалісливі, в'ялили серце, накликали сльози. Вони то квилили журавлями, то плакали іволгою, то голосили дівочими голосами. Северина вони проймали наскрізь. Він також тужив за рідним краєм, за своїми Козарами біля Козельця. Хоч там у нього нікого й не було, окрім діда Махтея. Тато й мама погинули від татар, коли Северинові ледве сповнилося п'ять літ, його забрала бабуня, але й вона незабаром померла, тоді далекі родичі віддали його козачком до пана Сухоти, значкового товариша, колишнього полкового судді. Сухота був недобрий чоловік, Северин прислужував йому, а ще ж і дрова носив до кахляної грубки, й качки ганяв з проса, і лободу рвав для свиней. Єдиною відрадою був дід Махтей. Його куце обійстя в кінці Сухотиного городу – столітня хатина з в'яленої верби, а на ній лелече гніздо, і ще трое гнізд на осоках, клекіт стоїть такий, що пострілу не почуєш, а як піднімуться на крило лелеченята, затулять усе небо, й ширяють, і крутять високо вгорі колесом, й пролітають білими вітрильниками; Сухота, якому вони забілили город, хотів їх постріляти, але Махтей сказав: спалю. Махтей – колишній кобзар-бандурист, ще недавнечко ходив по ближніх селах, а відтоді, як почали відмовляти ноги, сидить на призьбі, люди самі приходять до нього. Він грає на бандурі й робить бандури: то важка, докучлива й тонка робота, зробити гарну бандуру – треба мати неабиякий хист. У нього Северин і навчився грати: старий не приховував від нього секретів: «Кому ще передам». Та так, що вони вже і вдвох сідали на призьбі, коли збиралося багато людей, і співали в два голоси. А ще вони ловили рибу: в кінці Махтейового городика – ставок, ставили крильчатки, Махтей від берега, а Северин заходив попідруки й пірнав до дна, щоб устроїти в глей патичок. Махтей зробив і Северинові невелику бандурку. Мабуть, Северин побрів би з нею від села до села, та не випало. Продав його Сухота аж сюди, в Петербург. Й везли його та ще двох хлопців у глибокій, схожій на клітку, гарбі, накрійтій воловими шкурами. В капелі він наймолодший, йому п'ятнадцять з половиною літ. Він виспіває, коли треба потягнути за жінку або дівчину чи зобразити голосіння.

...Бандура схлипнула, а тоді зарокотала, задзвеніла, загуділа, засурмила сурмою – кудись підносила, кудись кликала, кудись вела. Северин ще ніколи не чув такої музики. Він не витримав, підвівся й ступив до Любистка, дарма що лаятиме, насварить, прожене... Але Любисток не прогнав. Запитав, хто це, й грав далі.

– Це музика, з якою запорожці ходять до бою, Григорію Михайловичу? Вони сміливі?

– Найсміливіші в світі. Були... А тепер і вони...

– Й чого ви не підете до них?

– Ходив, ловили. Та і в них... Там тепер теж сидить московинський комендант, указує, кого можна прийняти, а кого не можна. І кому в який бік чхнути.

Северин розумів Любистка серцем. Йому теж мариласть батьківщина, хоч і не мав до кого там пригорнутися. Він також один раз спробував утікати, але його впіймали одразу за Петербургом і одбатожили.

– Ви мені покажете, як грати цю пісню?

– Це не пісня, це – марш. І вчитися треба серцем. Але дивися: трум, трум, ту-ру-ру рум, трум, трум, ту-ру-ру рум... – щоб струни дзвеніли в лад з приструнками.

Стояв перед суворим козарлюгою з мужнім обличчям, пишними, розлетистими вусами, тендітний, з ніжним, майже дівочим обличчям, ледь кирпатим носом з ластовинням довкола нього, й ловив серцем музику.

Любисток давно пішов, а він сидів на пенькові й грав. Не вловив усе точно-точнісінько, щось замінив, щось пропустив, щось додав, але відчував – виходило. До нього підійшла Марта, подала булочку. Булочка танула в роті. Вона не вперше пригощала Северина, чомусь саме його. Марта – жінка статурна, повна, литкаста, з тугими круглими стегнами, невеликими губками й бистрими очима. Вона – помічниця головної пекарки, пече булочки, коржики, марципани, всілякі пундики, пече дуже вправно й наділена чималою свободою та повагою. Він іноді, коли з високих панів нікого немає – виїжджають кудись, – бачить її в гурті дівчат і молодиць, вони збираються в кінці господарчого двору поспівати, заграють з солдатами, конюхами. Й дуже сміливо заграють, Северин бачив, як вони попарно зникають то в якомусь прикомірку, то в дверях конюшні. То й не дивно: приклад панів заохочує, в палаці розпуста, імператриця мала одного коханця – Шубіна, тепер іншого – Розумовського, якого, правда, поки що не помітно, щоб збиралася міняти, фрейліни й камеристки граються з камердинерами, лакеями, в усьому палаці витає дух вільності, легковажності, доступності.

Наступного вечора Северин знову грав на бандурі на тому самому місці. Й знову підійшла Марта. В обох її руках було по плетеному кошику.

– Допоможи мені донести додому кошики, – попросила.

Йшли довго. Вже посутеніло. В повітрі пахло вологою з моря, нагрітим каменем, солоним духом оселедців, які вивантажували біля крамниці. Жила Марта на околиці в старому дерев'яному будиночку. Аж дивно було, що в Петербурзі є такі будиночки. Жила з якоюсь старою, але Северин зрозумів, що то не її мати. Вона зачинилася в якійсь комірчині й не виходила звідти. Марта запросила Северина вечеряти. Їв курятину, якісь пундики з маком і медом. Марта сказала одразу, щоб він лишався ночувати, пани поїхали в Царське Село, а йому йти містом поночі не зовсім безпечно. Собі постелила на ліжку, а йому – на лаві, один кожух наспід, другим укритися. Зійшов місяць, заглянув до кімнати, половину якої займала піч. Северин вовтузився на незвичному місці.

– Тобі там мулько, йди сюди, – покликала Марта. – Йди, йди, я не з'їм.

Северина обійняла тривога. Він уже багато знав про жінок і чоловіків, якщо вони разом сплять, то не просто так.

– Перелазь через мене до стінки.

Ліг, присунувся до самої стінки, вона вкрила їх обох двома ліжниками. Й майже одразу притиснулася до нього. Була пухка, гаряча, притиснулася ще, він уже палав, а вона взяла його руку й поклати собі на груди. Рука йому затремтіла, взялася вогнем. І її рука блукала в нього в низу живота. І це терпіти було несила.

– Ну, ще ближче, – шепотіла вона йому в саме вухо, – ще. Лягай отак, на мене. І – сюди. Сюди, а тепер давай, давай, ще, ще, ще...

Северині забило подих, він важко дихав.

– Ще, ще, ще! Так, тепер відпочивай.

Він відпочивав, а тоді все почалося знову, щоразу довше й довше. Й так кілька разів аж за північ, доки він не заснув. Пробудився вдосвіта. В хаті було світло. Марта дивилася на нього. Він почервонів, повернув голову до стіни.

– Соромитись нічого. Все було добре. І буде. Йди до мене. Отак, отак.

Повернувшись додому, Северин уникав козаків. Йому було й гарно – почувався дорослим чоловіком, і пік сором, раніше він з осудом дивився на багатьох придворних, а тепер так дивився й на себе.

Кирило всі дні пропадав в Академії, наводив лад. При цьому доводилось долати опір академіків, підтримуваних Тепловим, Шуваловим та іншими високими чинами імперії, які косо, зі стиснутими зубами дивилися на українців при дворі, кували свої підступні заміри.

Кирилова діяльність трохи перервалася на якийсь час – Єлизавета вирішила його оженити на своїй родичці Катерині Нарішкіній.

Сам Кирило не вельми переймався своїм одруженням, більше сидів в Академії.

– Щось ти не вельми радієш своєму весіллю, – хитро примружив очі Олексій.

– А мені байдуже, – знизав плечима Кирило. – Однією більше... Вистачає й фрейлін.

Олексій похитав головою.

– Ти забуваєш про гріх Божий...

– Кожен для чогось створений, – безпечно відказав Кирило. – Один для подвигів, другий для роботи, третій для їжі, четвертий для любові. Це – я.

– Цебо для гріха?

– Можливо. Треба ж давати роботу Богові.

– А тобі не страшно?

Весіллям займалась Єлизавета. Вона взагалі любила видавати заміж своїх фрейлін і навіть покоївок, женити камердинерів.

З церкви молоді приїхали до палацу, на порозі українці обсипали їх за звичаєм житом-пшеницею, а коли зайшли до бальної зали, Єлизавета подарувала Катерині діадему, а Кирилу обсипану діамантами шаблю. Подала знак, заграла музика, і вона повела, повела його по колу в танку, а викінчивши коло, підвела до Катерини, яка стояла німо, боячись, що цариця забере собі й молодшого брата, як забрала старшого.

Канцлер був п'яний. Таке з ним траплялося рідко. Сидів у кімнаті з відчиненим у сад вікном, розвозив по столу калюжу з токайського вина, обкладав її стридіями. Воронцов теж випив багато, проте тільки вельми побілів. Думали одне, прагнули одного, але й боялися один одного.

– Знаєш, для чого це весілля? – запитав Бестужев.

Воронцов гидко засміявся.

– Хто ж не знає, для чого женяться.

– От ти, дурню, не знаєш. Єлизавета женить цього Кирила, бо він потрібен їй жонатим. Жонатий, отже солідний, може бути гетьманом.

– Що ти балакаєш. Який гетьман, яке гетьманство? – відригнув Воронцов і прикрив рота рукою.

– А такий. Вона вже все вирішила. Ну, отакий гетьман краще, ніж був би хтось з отих глухівських генеральних старшин, він нічого не тямить у козацьких справах, але ж... Саме гетьманство...

– Ну, то треба якось зупинити.

– Як ти зупиниш? За нею гвардія. Тицьне пальцем, і полетить з тебе клоччя.

– Ну, є ж якісь способи.

– От ти й шукай... Тільки з головою.

Не любила Єлизавета займатися справами, не любила. Одначе доводилося. От і сьогодні приймала відвідувачів у приймальному кабінеті. Ну, ще Фаст, то нічого – начальник кухарів, у чині полковника, доповідав, що готують на бенкет. Тут вона слухала, хоч за звичкою ходила з кінця в кінець кабінету – сидіти не любила: струнка, пружна, неймовірно гарна з себе. Олексій милувався нею з кутка, на думку йому спали Кирилові слова про фрейлін, і він у душі засоромився, зніяковів, він любив Лізу щиро, любив її оцю ходу, поставу, горде, гарне лице, повні лебедині руки, й нічого йому більше не було треба. Єлизавета знала про це, і її хистка, нестійка душа міцно прихилилася до Олексія, сама не знала, чим він присушив їй серце, а от коли думала, всі чоловіки маліли перед ним. Особливо їй подобалася його дужа сила, сила добра, ніжна, він ніколи не намагався когось підігнути під себе, принизити, прощав навіть тих, хто

заподівав йому якусь кривду, він вибачав їм, великодушно, трохи іронічно, без злоби – з цією іронічністю, дуже-дуже тонкою, припорошеною ласкою, мався із Єлизаветою, й те тільки лоскотало її душу. А та його сила... Вона любила, коли він брав її на руки, й він це робив часто, та сила дивно поєднувалася з ніжністю. Фаст пішов, а далі був Лесток, француз, лікар, який уже давно, окрім лікарських обов'язків, посів значно вище місце, власне, він був першим радником імператриці, найдовіренішою особою, його всі боялися й стелилися перед ним. Вирлокий, довге волосся закриває щоки, а з нього стримить величезний ніс, так і здається, що він дзьобне ним. А він доповідав їй про політичні новини. Власне, офіційно про них доповідає канцлер, Бестужев, але перш ніж вона почує їх від нього, воліє вислухати Лестока і вже тоді знатиме, як матися з Бестужевим. Лесток тримався незалежно, він і справді був схожий на великого крука: довгий ніс, цибаті ноги, приплюснута перука, стрічка через плече з портретом Єлизавети й амурами, Єлизавета прекрасно вписувалася в коло рум'яних красивих амурів. А вісті, які приніс Лесток, були тривожні. Європа клекотіла, наче вчинене в діжі тісто. Все йшло від Пруссії, її короля Фрідріха, сміливого й талановитого войовника, який не знав перепон. Нині він збирався напасти на Австрію, забрати Саксонію та Богемію. Саксонія під скіпетром польського короля, але Польща слабка, як і Австрія, з якою в неї договір. З Австрією в Росії угода також, але треба шукати спільників ще десь інде. Найперше думка наштовхувалася на Францію, але Франція – суперниця Росії в Європі, вона хилиться то на один бік, то на другий.

– Треба б шукати союзу зі Швецією, – мовби про себе сказала Єлизавета.

– Швеція до нас не піде, – обережно мовив Олексій, – вона горнеться до Пруссії.

– Це правда, – погодилася Єлизавета. – Обговоримо на Сенаті. А військо треба готувати, й послати його до кордонів Пруссії, в Курляндію. Тоді Фрідріх на Саксонію не піде.

– Військо в нас... немає провіанту, порохового заряду, – зауважив Лесток. – Бо немає грошей.

– Будемо шукати. – Єлизавета категорична. Гнів зробив її ще гарнішою.

Попри всю нехіть, їй ще довелося сьогодні засідати. Вона відновила Сенат: так було при Петрі I, вона наслідувала його, та й так було легше: віжки в одних руках. Сенат засідав у царському палаці. Перед нею стояв пісочний годинник – на скільки поділок просипалося піску, стільки вирішено справ. Здебільшого справи були несподівані: в Сибіру малолітні вбили двох хлопчиків. Виникла суперечка: кого вважати малолітніми. Сперечалися дві години, поклали: малолітніми вважати до сімнадцяти літ. А далі – яка кара? Бестужев: тортури, вирвати ніздрі й на каторгу. Хтось тихо: «Так це ж діти». Єлизавета подивилася на Олексія, який сидів у куточку, він не був сенатором і участі в засіданні не брав.

– Що у вас в такому разі роблять?

– У нас їх одсилають у монастир, – тихо сказав Олексій. – Виховують Богом, молитвою і працею.

– Гаразд, – підвелася з крісла Єлизавета й закрокувала по кімнаті. – Дати всім батогів і – в монастир.

І решта справ були марудні, важкі: бунтували буряти, якути, їх усмиряло військо, а з мордвою, калмиками, чувашами зовсім не знали що робити – вони відмовлялись приймати хрещення, зв'язаних, у кайданах їх занурювали в купіль, у Казанській губернії попалили мечеті, а вони, непокірні, спалювали селища разом з собою, жінками й дітьми. Іноді спалювали жінок і дітей, а самі втікали світ за очі, наздогнати їх було в лісах неможливо. Єлизавета в думці радилася з Богом, що їй робити, й не могла дійти жодної думки: серце їй квилило, але глибока віра в Бога не дозволяла відпустити іновірців від Всевишнього. Насамкінець секретар оголосив два укази імператриці, вони не підлягали обговоренню, Єлизавета навіть піднесла над столом руку, забороняючи всілякі зауваження. Перший указ оповіщав: «У всій нашій імперії жидам жити заборонено... з усієї нашої імперії всіх чоловічої і жіночої статі жидів, з усім їхнім май-

ном, негайно вислати за кордон і далі ні для чого не впускати, хіба що хтось із них захоче бути в християнській вірі грецького сповідання».

Однак Бестужев зважив:

– Ми підірвемо торгівлю.

– Від ворогів Христових не бажаю прибутку, – відрізала імператриця.

По тому секретарем Сенату був зачитаний другий указ. Уже майже три роки козацька депутація, намовлена Олексієм Розумовським, просить виборів гетьмана: Лизогуб, Ханенко і Гудович чекали в Петербурзі рішення, а його все не було. Вони квартирували в будинку полковника графа Захара Григоровича Чернишова, давно проїли всі кошти, надані їм гетьманською канцелярією і присилані потім з Глухова кілька разів, їх тримали на світі подачки Олексія Григоровича і його підтримка, імператриця, підштовхувана Олексієм, обговорювала цю справу поодиночці з канцлером, віце-канцлером, членами Сенату, одного вкоськає, другий стає орця, але ось тепер зважилася на іменний указ про алексію гетьмана в Малоросії, «так, як за гетьмана Скоропадського було», а Сенату «негайно всі потрібні розпорядження учинить». З депутатами мав їхати генерал граф Гендриков.

Розділ сьомий

Зустрічали депутацію урочисто. У Глухові зібралася вся старшина, від генеральних до сотників, і духовенство на чолі з патріархом Тимофієм Щербацьким, а просто так – хмара люду на площі. Вишикувалось козацтво, всі десять полків, та ще й компанійці. Гендриков їхав у багатій кареті в оточенні козаків та гренадерів, їхали асистенти, секретар колегії іноземних справ Степан Писарев тримав велику, срібну з позолотою, тарілку, й скупе зимове сонце грало на позолоті, на тарілці лежала царська жалувана грамота. За ними їхали генеральний суддя Яким Горленко, генеральний підскарбій Михайло Скоропадський, генеральний писар Андрій Безбородько, генеральний хорунжий Михайло Ханенко, генеральний бунчужний Дем'ян Оболенський, бунчукові товариші несли царські й козацькі прапори, а також булаву, бунчук, печатку. На дерев'яний поміст, застелений килимами, поклали на стіл клейноди, на поміст зійшов Гендриков і прорік, що козаки мають «избрать из природных своих людей по своим правам и вольностям вольными голосами гетмана». Писарев зачитав царську грамоту, Щербацький висловив глибоку подяку Єлизаветі, Гендриков тричі закричав на всі боки: «Кого желаете избрать гетманом?» – і тричі луна відбилася від церкви тисячами голосів: «Графа Кирила Григоровича Розумовського».

Двоє козаків під самою церквою гомоніли між собою. Козак у шапці з червоним шликом сказав:

– А чого було не домовитись і гукнути когось іншого, міцнішого, бувалого в походах?

Другий козак у шапці з плескати́м синім верхом відказав:

– Тоді б не мали ніякого.

По майдану котився гомін. Ревнули сто і одна гармата й погасили громом усі розмови, а клейноди і жалувану грамоту вже несли до Миколаївської церкви, де їх освятили. Всі були урочисті, всі раділи: старшина, що мають гетьмана, і це вже навечно, колись оберуть іншого, московіти в передчутті багатих дарунків (Гендриков в ознаку благоденствія отримав десять тисяч карбованців, його почет – три тисячі), прості козаки наперед смакували щедрий мого́рич.

Самого Кирила не було, його затримали в Петербурзі, де Єлизавета з свого боку, а Олексій зі свого давали останні настанови, а сам Кирило востаннє обцілював улюблених фрейлін. Він приїхав пізніше.

Було літо. Полями й садами гуляв червень, жита хилили повнозерний колос, трави просилися під косу.

Гетьман в оточенні всіх полків, які зустрічали його на кордоні, вїхав у Глухів, де його біля міської брами чекала генеральна старшина. В церкві гетьмана окропив свяченою водою архімандрит, у гетьманському палаці віч-на-віч зустрілися гетьман і старшина. Вдивлялися одне в одного. Старшина в надії, радості і тривозі – нарешті дочекалися хоч такого гетьмана – колись, дасть Бог, буде кращий, не отакий джентлюристий хлопчик у заморському каптані. Кирило відчував настороженість, водночас від такої зустрічі трохи мліло в голові, всі ці знаки уваги, гарматні постріли на його честь, литаври – відчував велич вознесіння й водночас якусь непевність. Просто вловлював душею, чуттями, як мисливський пес чує в хащі вовка. За спиною стояли Париж і Петербург з їхніми звабами, легким життям, чарівними жінками, все таке знайоме, близьке, миле, а тут оці дебелі дядьки у важких чоботях, з великими вусами і довгими шаблями, кошлатими бровами, що вони хочуть від нього, на що сподіваються, й чого йому сподіватися від них?

Розпочався бенкет, тут, у гетьманському палаці, який було збудовано заздалегідь. Попередні гетьмани жили не в палацах. Кирило довго сміявся, побачивши через паркан, коли їхав до майдану, резиденцію Скоропадського. Високий паркан, а за ним хатки, хатки, хатки, в одній

хатці спав, у другій снідав і обідав, у третій приймав іноземних послів, у четвертій радив раду зі старшиною, в п'ятій жила дружина, а ще ж хатки для челяді, і комори, і конюшні, і нужники, а поміж усім тим дерев'яні місточки, щоб можна було ходити в дощ. А в Кирила палац хоч і дерев'яний (буде й камінний), але з доброго дуба, високий, лункий, просторий. Вітальну промову виголосив генеральний підскарбій Михайло Скоропадський. Сам чепурний, охайний, гарно стрижений, з підголеними вусами, й промова розумна, тонка, без лестоців, без отих гіпербол, які нині так люблять у Петербурзі. Пили під стріли гармат. Старшини попустили собі: адже звершилося, на що вже й не сподівалися, пили весело, жаско, стриму не мали. Й невдовзі вже чимало їх упилося, позбивалися гуртами, гомоніли голосно, дзвеніли чарками, реготали. Така пиятика Кирилу не подобалася. Та й з дороги боліла голова. За вікнами стояла темінь, звідти теж долинали гуки: козацтво пило на березі Есмані. Навпроти Кирила сидів Михайло Скоропадський, він був майже тверезий, очі розумні, в них – задума. Кирило подивився в ті очі, підвівся, Михайло зрозумів той погляд як запрошення, вийшов за ним. Ніч огорнула їх одним теплим плащем, великі зорі блищали вгорі, наче срібляники. Йшли через радний майдан.

– Тут відбуваються всі урочистості? – запитав гетьман. – Паради...

– Ну, парадів у нас не буває. Огляди війська, вибори і все інше.

– Що інше?

Скоропадський на мить затнувся.

– Всіляке, добре й лихе.

– А лихе яке?

– Ну ось... Як відв'язався Мазепа від царя Петра, в оцій церкві, – кивнув на Миколаївську церкву, – проголосили анафему Мазепі. А тоді через майдан тягли на мотузці ляльку-Мазепу, отам стояла шибениця, і його на ній повісили. Але не тільки ляльку. А й Чечеля, коменданта Батуринської фортеці, за те, що не хотів впускати досередини Меншикова, який учинив потім там жахливе вбивство: дітей брали на багнети і вкидали у вогонь, по восьмеро немовлят прив'язували до кожного крила вітряків і запускали вітряки, жінок гвалтували і вбивали...

Якийсь час ішли мовчки. Вийшли на вулицю, її освітлювала заграва від багать над Есманню.

– А який він був, Мазепа? – тихо запитав Кирило.

– Який? Вчений дуже, розумний, гарний з себе. Жінки його любили. Хитрий був і трохи крутійський. Отож і себе перехитрив.

– Як так?

– Таївся від усіх, що до Карла хоче йти. І цар розтягнув усе військо, одних під Лісну на шведів, інших на канали. А коли одкрився – для всіх була несподіванка, чимало й генеральних покинули його: Скоропадський, Апостол, Полуботок. Петро шле реляції по всій Україні, ніби то не він, а Мазепа панщину заводить, а гетьман мовчить.

Над головою щось залопотіло, либонь, на осокорі, обвішаному воронячими гніздами, зіслизнула з гілки якась ворона. Розумовський уповільнив кроки. Оглянувся.

– Мазепа, чого він хотів?

Михайло довго мовчав.

– Свободи.

– Кому? Якої свободи?

– Ну... Всім. Люду нашому, старшинам, козакам. Щоб не посилали на гибіль кому там, – показав рукою вгору, – заманеться, на канали, в піски азійські. Щоб податок збирали свої, на власне військо, а не чуже, щоб полки чужинські не стояли на нашій землі.

– Полки всі будуть прибрані. Один лишиться. Імператриця указала. Й податки будемо збирати самі.

– Дяка їй. Та чи надовго це? – Й збився з ноги.

– Ну, а Скоропадський яким був?

– Тихим. Вірно служив Петрові. Хазяїн, одних волів тисяч по двадцять відганяли в Шльонськ на продаж. І вовна, й полотна, не кажучи вже про пшеницю. Й усі ті виторги не йшли в нашу кишеню. Його цар закликав до столиці, стрічали за сто верст з музикою, з гарматною стріляниною. В столиці на його честь щодня банкети з феєрверками. Три місяці розкошував. А як їхав додому – вже сідав у карету, – йому в руки промеморію, за якою він вже ніби гетьман, ніби й не гетьман, призначено Малоросійську колегію з генералом Вельяміновим на чолі. Без її дозволу й чхнути не можна. Гетьман як прочитав, так його і вдарило в серце. По дорозі до Глухова й помер.

За тином забрязкотів ланцюгом пес. Скоропадський оглянувся: на чималій відстані йшли двоє охоронців. Скоропадський, мовби щось пригадавши, казав далі:

– Після нього був Полуботок, полковник чернігівський. Військо його обрало гетьманом, а цар не затвердив. Воював з Вельяміновим. Великого кличу був чоловік і собою дужий. Одного разу як гримнув на Вельямінова, так, звиняйте, від того й завоняло. Його теж цар у столицю закликав. Він і там намагався оборонити наші давнини. А коли побачив, що нічого не виходить, виказав цареві все, що про нього думає і про імперію його. Цар саме з церкви виходив з усім почтом, з усіма міністрами і генералами. Й Полуботок йому просто у вічі... Закинули Полуботка в Петропавловську фортецю, там і придушили.

– У документах сказано, що помер від хвороби.

– Хочете – вірте, хочете – ні. Знаєте ж, що цар і свого сина Олексія задушив.

– Теж помер.

– Еге ж. Цар бенкетував із своїми, а тоді вийшли з Петром Толстим, який царевича з-за границі виманив, – цар обіцяв царевичу всілякі милості, а тоді жили з нього тягнули, – отож вийшли з Толстим, сіли в човен, і матроси перевезли їх на острів до фортеці. Біля каземату, темниці, де царевич сидів, стояла варта, два Петра зайшли до темниці, а в скорім часі вийшли й сказали, що царевич помер.

Попереду під шатрищем дерев стояла пітьма, й вони повернули назад. Охоронці притиснулися до тину. Поминули їх.

– А останній гетьман?

– Одноокий Апостол? Сидів, як миша під мітлюю. Сидів мовчки й думав.

– Про що ж він думав?

– Усе про те ж.

– Про що?

– Про свободу. Всі гетьмани про неї думали. Й козаки. Ця ниточка не переривалася. Тільки, окрім думок, він уже нічого не міг. Мав загрозу з усіх боків. Наляканий. Під наглядом.

Довго не спав цієї ночі Кирило Розумовський. Крутився у м'яких перинах (перини привезені з Петербурга), кілька разів підходив до вікна, дивився на відсвіти багать, які все ще палахкотіли над Есманню. Вони горіли до ранку. Й майже до ранку не спав Кирило. Думав. Найперше про те, для чого оте все йому розказував генеральний підскарбій. Хотів налякати, застерегти? Не схоже. Говорив щиро... Та й сам ризикував. А отже зважився. Адже міг він, Кирило, на нього донести, взяти на вивід. Може, таки й справді розказати про все Теплову, який приставлений як суправитель. Але те було б... нечесно. Підскарбій відкрив йому чимало прихованих потоків, він його ні в чому не переконував, ні до чого не кликав. Але оте... Про ниточку свободи, яка ніколи не переривалася. До чого це? З Олексієм вони теж трохи гомоніли про щось подібне. Брат казав, що треба допомагати своєму люду. Що треба допомагати словом, що криця зараз не до місця. От він і допомагає словом, нашіптує на вухо Єлизаветі про кривди краю і просить її ласки. А він, Кирило? Ні, про крицю й мови не може бути. Та він і боїться, й не вірить, і не хоче кричі. А от... піднести народ можна. Піднести його культуру, освіту. Український люд і так стоїть вище тих-таки московітів на голову. А треба – на десять голів. Він, Кирило, запровадить тут університети, найперше – в Батурині, де буде його столиця,

він підніме Батурин з руїн. І буде цей університет в десять разів кращий від Петербурзького і Московського, які зараз фундують. І запрацюють тут друкарні, й випускатимуть вони газети та журнали, як у Франції або Італії, і будуть театри, капели. Козаки співатимуть тут, а не в Петербурзі. Й піде слава по всьому світу.

Підносився думкою, й було йому гарно. Й приснився йому театр, і гарні артисточки в легкому вбранні, але встав він розбитий, з болями голови і шумом у вухах. Усупереч снові і звабним видінням наказав запрягати карету й поїхав у Батурин, колишню резиденцію гетьманів, спалену Меншиковим. Ходив по руйновищу, зарослому бур'янами, де-не-де вгадувалися колишні будівлі, купи посірілих від дощів головешок на місці фортеці, попросив показати місце підземного ходу, яким зрадник – наказний прилуцький полковник Ніс – через своїх осавулів – провів до фортеці російських солдатів, котрі вдарили в спину, а потім кололи, вішали, катували полонених, палили в хатах жінок і дітей, понапивавшись – а питва було доволі – гвалтували жінок, Меншиков і цар під'юджували їх з-за стін фортеці. І, як завжди в таких випадках, працювала уява: якби хтось із захисників вчасно побачив тих, які заходили в прохід? Адже російське військо вже відступало до Глухова, а шведи переправлялися через Десну за сорок верст... Йшли вони через ліси і болота, потомлені й голодні, московіти на їхньому шляху палили села і хутори, збіжжя і худобу, а в Батурині були величезні склади продовольства і свинцю з порохом, яких у шведів було лише на дві гармати...

Невідь-звідки зринула в гетьмановій голові думка про відбудову Батурина, про перенесення резиденції сюди. Виникла в спротив чомусь, а чому, і сам не знав. З того дня та думка не полишала його. Й він добився в Єлизавети указу на перенесення гетьманської столиці з Глухова в Батурин. З допомогою двох італійських архітекторів розробив проект великого цегляного палацу з двома флігелями, незабаром запрацювали цегляні заводи, велика суконна мануфактура, завод листового срібла і розпочалося будівництво тимчасового дерев'яного палацу, а глухівський палац буде розібрано, поставлено в Батурині і віддано під генеральну канцелярію і суд. Пізніше палац, як і все місто, царським указом перейде у «вічне і потомственне володіння Кирила Розумовського».

«Її Імператорської Величності Малоросії Обоих сторін Дніпра і Військ Запорозьких Гетьман, сенатор, генерал-ад'ютант, дійсний камергер, імператорської Санкт-Петербурзької академії наук президент, лейб-гвардії Ізмайлівського полку підполковник і обох російських імператорських орденів Святого апостола Андрія і Олександра Невського кавалер, граф Кирило Розумовський.

Духовним і мирським володарям, які проживають в полку, з полковою старшиною, сотниками і з іншими того полку чинами і кому про те відати належить.

В бутність Малої Росії... на прохання гетьмана Богдана Хмельницького з усіма малоросійськими чинами і військом договорено і поставлено в пунктах: в 1-му – війську Запорозькому, а в 3-му – шляхті – своїми судами судитися і вільність свою мати, в добрах, судах і поміж собою старшин на уряди судові вибирати і через тих же урядників суди земські і графські відправляти як всьому війську Запорозькому, так і шляхті, які перебувають в Його Царської Величності Малій Росії, як і колись, дані їм права, привілеї і вольності ні в чому не порушувати... До того ж, як заведено, особливі за правами малоросійськими підкомірні, мають бути і особливі суди земські, від яких належні до розгляду справи до них підкомірними надіслані повинні бути, оскільки полкові нинішні канцелярії обтяжені. Гетьман Граф Кирило Розумовський».

Це був один з перших універсалів Кирила Розумовського, аби впорядкувати в Україні судочинство, зменшити судову тяганину та привести всіх до однієї законної відповідальності. Гетьман підготував цей універсал, оскільки побачив у канцелярії таку кількість скарг, нерозібраних справ, що жахнувся, й вирішив надалі розділити їх на військові, цивільні, торговельні та інші, аби люди судилися за давніми українськими правами, ознайомившись з якими визнав їх доцільними.

Розділ восьмий

З підказки генеральних старшин, а також розуміючи сам, гетьман вирішив об'їхати всі українські полки, щоб на місці познайомитись з ними. Але на початку поклав упорядкувати власні маєтності. Йому було надано у вічне володіння міста Батурин, Почеп, Ямпіль з повітами, Гадяч, Шептаківську, Чеховську і Биховську волості, а також ряд інших містечок і сіл, у цих маєтностях було понад десять тисяч дворів. Вирішив розпочати огляд з Батуринської волості, куди мав намір перенести резиденцію. Вийшов у кареті, запряженій четвериком гнідих, в поводі вели також для нього верхового коня. За каретою їхало сорок охоронців-гвардійців. Був початок літа. Вже одцвіли сади, половіли жита й над ними курів зеленавий пилок, в житах били перепели, в небі тяглась до річки вервечка чапель, своїм криком нагадуючи скрип немазаних коліс.

Спасенна земля, спасенний край!

Тиша і спокій, і лагідність у всьому заколихували, хилили в сон. І раптом Кирило щось побачив. Спершу подумав, що то йому здалося. Протер очі, втупився у віконечко карети. Поле, навкіс, напереріз кареті мчав до дороги вершник. Охоронці сполошилися, кілька їх виїхали наперед карети. А вершник вже майже домчав до дороги. І враз ніби щось вдарило по ньому, кінь спіткнувся (потім Кирило довідався, що біля дороги була канава), полетів шкереберть, а вершник через його голову – на дорогу. За кілька митей карета підїхала до нього, машталір хотів об'їхати розпластане тіло, але граф наказав зупинити карету й зістрибнув на дорогу. Перед ним лежав зовсім юний хлопець, ще майже дитина, білозубий, з ластовинням довкола носа, шкіра на його лівій щоці і на лівій руці по плече була знесена, там кривавилося. Кирило нахилився. Хлопець кліпнув одним оком – друге заплило, – тихо мовив:

– Пане гетьмане, там попереду у яру місток знесло водою після дощів. Там вже один купець убився.

Кирило не знав, що йому сказати, звідки хлопець довідався, що їде гетьман.

– Занесіть його в карету, – мовив.

Осавул накручував на держак нагайку.

– Він закривавить все.

– Покладіть на мого плаща.

Коні бігли підтюпцем. Хлопець стискував зуби, аби не плакати й не стогнати.

– Хто ти? – запитав гетьман.

– Пастух, череду пасу.

«Зовсім як я», – розчулено подумав Кирило і вголос:

– А де ти живеш?

– При церковному шпиталі.

Шпиталь був у старій кособокій хаті при церкві. Там в основному жили старці, кілька калік. Метушився дячок, вийшов з хати піп.

– Його треба лікувати, – сказав Кирило.

– Зараз ми пошлемо по бабу Мартоху, – мовив дячок.

– Це по шептуху?

– Ні, вона гарна знахарка. Лікує зіллям. Вона враз накладе потрібне зілля, припарки.

Хлопця занесли до шпиталю. Прийшов сотник, років сорока чоловік, чорновусий, голий з себе, не запобігав, не кланявся вельми.

Гетьман сказав, що це село (перше з ключа його сіл, яке трапилося на шляху) наділено йому на ранг, тобто воно його.

– Мабуть, так, – погодився сотник, – але це село козацьке, тут майже всі козаки, тільки з десятків посполитих, підлеглих вашої світлості. Так що прибутків вам з нього буде небагато.

В цей час за спиною в Кирила почувся лемент. Він оглянувся. До нього поривалася стара жінка, розпатлана, розкуйовджена, двоє козаків її не пускали.

– Пустіть! – звелів гетьман.

Жінка підбігла і впала Кирилові в ноги, колінкувала до його чобіт.

– Ой, паночку, вельможний паночку, порятуйте, явіть вашу високу милість.

– В чому тебе рятувати?

– Не мене, а сина Карпа. Закували його, на спитки беруть. Ой, пропав він, пропав нізачо.

– За що закували?

– Москаль хотів коня забрати...

– Як забрати?

– А так, як у всіх вони беруть. А Карпо кинувся, схопив за вуздечку, схарапудив коня. Москаль тоді до зборні, до свого офіцера: «Слово і діло государеве». Буцімто Карпо на саму царицю щось сказав. А що він може сказати, він же її не знає.

Кирило нахмурився, погано починалася його дорога.

– Приведіть Карпа, солдата і офіцера.

Їх привели дуже швидко. Солдат був вельми голінний, молодецький, з кирпатим носом, нахабними світлими очима – справжній хазяїн тутешніх місць. Не знітився перед гетьманом, почував свою безкарність.

– Він, – гетьман вказав на Карпа, – справді лаяв її Величність?

– Лаяв, усіма поносними словами.

– А хто це чув?

– Я.

– А ще хто?

Солдат затнувся.

– Ось вона, – вказав на Карпову матір.

– Бреши він, як пес! – скрикнула жінка.

– Ти лаяв? – Кирило до Карпа.

– За що б я її лаяв. При чім тут вона.

Кирило вже добре знав, що таке «слово і діло государеве». Звинуваченого будуть катувати доти, доки не закатують, а якщо зізнається – відбудеться легшою смертю: відітнуть голову.

Кирило подивився на офіцера, той знітився, бачив, у який бік повертає справа.

– Ти знаєш, хто я? – вже грізно запитав Кирило.

– Гетьман...

– І генерал-поручик війська Її Величності. Як же ти кував козака, не маючи свідків його провини? Ти ж знаєш, що є закон...

– Винуватий, ваша світлосте.

– На два тижні під арешт. Доповіси своєму начальнику. А цьому – на солдата – тридцять батогів. Козака відпустіть. – І повернувся спиною.

«Треба щось робити з цими московськими полками. Плюндрують край».

Дорогою, попід самим тином, ішов гурт жінок. Ще молоді, а страшенно обірвані, йшли з галасом, з реготом. На плечах несли щось велике, змотане.

– Куди вони? – запитав у сотника.

– На став. Риба грає. Це я велів.

– На ставу є млини?

– Немає.

Кирилу захотілося подивитися на став. Він бачив, як молодиці розмотували невід, як заходили у воду.

– Секлето, ти дуже високо закасалася, ще випурхне щось.

– Ось цей великий пан упіймає, ха-ха-ха!

Кирило почервонів. Молодиці йому подобалися. Вони заходили у воду, по троє на крило. Сотник стояв на березі, курив люльку, дим зносило на Кирила, дим був пахучий. З лепешняку знялося три чаплі, залопотіла крилами дика качка, на розсохатій вербі кувала зозуля. Курів плоскінь над ставом, висвистував вівчарик, високо вгорі розпластався на дужих крилах орел, виразно біліли дві плями внизу на крилах, гуси на ставу знялися й полетіли в село. Благословенний край, благословенна земля. Й згадався козак, закутий у залізо... Не благословенна земля.

- Нижче ліве крило опускайте. Заходьте від куща. Швидше, швидше ворухіться.
- Скажеш це вночі своїй жінці.

Молодиці витягли волок. Він був повен риби. Витрусили його на траву, зайшли ще раз. А тоді перебирали рибу, сортували. А під триногою, під велетенським казаном уже горів вогонь. Кирило повернувся, щоб іти, але його зупинив сотник:

- Лишайтесь, пане гетьмане, покуштуєте юшки: сомик попався і два судаки. І лини є гарні. Такої юшки ви ніколи не їли. Не погребуйте.

Це було сказано так просто, так щиро, що Кирило, хвилю провагавшись, погодився.

Юшка була справді дуже смачна, з петрушкою, цибулею, кропом, добряче наперчена. І чарка горілки вельми засмакувала гетьману.

- Горілку де берете? – запитав Кирило.

– Самі шафуємо, – не став обманювати сотник. – Тільки ми для себе, це он Середина-Буда шафує на пів-Московії.

«Треба буде довідатися все про горілчаний промисел, – подумав гетьман. – І навести там лад». Вони одійшли під вербу, розмовляли, Кирило розпитував про сусідні села, які також належали йому, котрі з них козацькі, скільки землі, які мають промисли. В цей час з вулички, яка вела на луг з села, підійшла дівчина, чи жінка, тілиста, з великим круглим обличчям, з великими, як паляниці, грудьми, в баєвій з мушками юпці, передня запаска – синя, задня – червона.

- Пане сотнику, – з ходу сказала вона крикливим голосом, – Омелько мене збезчестив.
- Отакої, – вибив об вербу люльку сотник. – От негідник, от почвара. Ось я йому. – І до дівки: – А ти що хочеш, щоб я його на тобі женив?
- Свят-свят, нащо він мені здався.
- Тоді що?
- Відшкодування.

Сотник підморгнув гетьману:

- Компенсації. Грішми? Добре, буде тобі відшкодування. Приходь, як череда йтиме. – І покликав від казана хлопця: – Степане, жени до мене Омелька.

За півгодини Омелько стояв перед сотником. Високий, вислоплечий, висловухий, з великими, здивованими, як у теляти, очима.

- Слухаю пана сотника.
- Ах ти розпутник, ах ти курвій, ти що ж це... Вівдю збезчестив. Мабуть, цноту її забрав.
- Яка там цнота, – махнув рукою Омелько.
- Тим більше. Добрий чоловік бачить калюжу – обійде її. А ти... Поклав на наше село безчестя. Увечері, як йтиме череда, принесеш три копи грошей.

- Де ж я їх візьму...
- Де хочеш. Продай щось або позич. А то – в холодну. І на ганьбу під церковну дзвіницю.

Кирила так зацікавила ця справа, що він залишився до вечора. Коли пройшла череда, заповнивши запахом молока вузькі вулички, і вляглася пилюка, з обох країв сотникових воріт стояли Омелько і Вівдя. Спершу сотник покликав Омелька.

- Приніс?
- Приніс.

– Давай. А тепер стань отам за перелазом під грушею і постій.

Підійшла Вівдя.

– На гроші.

Вівдя дякувала, кланялася, гроші, як і ведеться, заховала в пазуху. Пішла. Тоді сотник покликав Омелька:

– Біжи й забери свої гроші.

Омелько наздогнав Вівдю, шарнув рукою до пазухи. Але Вівдя як деменула його, то Омелько перелетів вуличку й гепнувся на тин, аж той затріщав. Вівдя швиденько вернулася в двір до сотника.

– Отакий він, цей Омелько, – поскаржилася. – Не встигла я й до кінця вулички дійти, як він наздогнав і – за пазуху до мене.

– От ледащо. А гроші він забрав?

– Отак би я йому й віддала. Я його як шимонула, то він через дорогу перелетів.

Сотник крізь дим із люльки примруженими очима дивився на Вівдю. Мовчав. Вона бачила в тому погляді щось незвичне, нітилася.

– Чого ж ти, Вівде, – випустив клубок пахучого диму, – не шимонула його тоді, як він ліз тебе безчестить?

Вівдя зніяковіла, опустила погляд.

– Так він... Так тоді...

– Давай гроші. Йди з-перед моїх очей! – І до саду: – Омельку, йди сюди. На твої гроші. Тільки надалі будь обачнішим.

Кирило спостерігав за тим усім з повітки, дуже сміявся й дивувався мудрості сотника.

Перед від'їздом Кирило зайшов до шпиталю. У шпитальній кімнаті, хоч там і попідметено й витерли три шибки єдиного вікна, стояв сморід, було темно.

Хлопець лежав, обкладений мокрим ганчір'ям поверх зілля.

– Як тобі?

– Легше. Боліти майже перестало.

– Як тебе звати?

– Самійлом.

– От що, Самійле. Як одужаєш, приходить у Батурин на мій двір, скажеш Кочерзі, управителю, або Кецику, що я просив тебе прийти, візьму на службу. Гарзд?

– Ой, ваша світлосте, не знаю, як вам дякувати.

– Справною службою.

Розділ дев'ятий

Крізь дрімки Олексій почув чийсь ходу. Він одразу впізнав, що йде Єлизавета. Дуже здивувався, сів на постелі. Він вже й не пам'ятав, коли вона сюди приходила востаннє. Олексій й сам ночував у палаці дуже рідко, тільки тоді, коли доводилося бути на балу або верталися здалеку з імператрицею, коли був дуже втомлений. А річ у тім, що фаворитом Єлизавети став один із знатних братів Шувалових, Іван, Олексій же був колишнім фаворитом. Нещодавно Іван Шувалов отримав мешкання в царському палаці. Але, окрім Шувалова, за цей час у коханцях Єлизавети побувало чимало інших достойників. Найперше їй приглянувся матрос Лялін на імператорській барці, весляр. Великий, дужий, з дикими очима, з м'язами, які так і рвалися з-під матроської сорочки, напиналися, і все там напиналося, рвалося нагору. Барка пристала до одного з островів, для Єлизавети поставили на острові намет, вона наказала Ляліну прийти туди, а сама вдала, що заснула, і на неї тоді, як вона казала, «взошел ангел». Він отримав чин камергера та орден Святого Олександра.

В Єлизаветі закипіла кров розпутного батечка Петра Скаженого і не менш розпутної матері Марти (Катерини) Скавронської, повії, маркітантки прусського, а потім московського війська. Безмежна влада, безмежні можливості – як тут не спробувати втіх, доступних людині. Грала кров, вела грузькою стежкою, й вона вже не опиралася. Гаряче молилася Богу в молільній кімнаті, просила в нього прощення, обіцяла гнздати свою жагу... й не могла. Жага пересилювала навіть страх Божий. Жарка хіть розпирала груди, вона аж тремтіла, коли бачила міцного, гарної вроди мужчину. Була ненаситна. Й знову ж прикладом був батечко, та й інші вінценосні достойники. Де вони зараз, у раю чи в пеклі? Того ніхто не знає. А життя пролетить, як весняна вода в бурчаку. Й скільки можна од нього отримати втіхи.

Вона сама про це якось сказала Олексієві. Сиділи на лавочці в Царському Селі над ставом, у якому пливли хмари, й став щоразу мінився: з світлого, веселого на темний і похмурий.

– Отаке й наше життя, Олексію, – сказала. – Й ти не приймай близько до серця. У світі немає нічого вічного. Все міняється.

– Ну, не отут, на землі. А в серці. Найперше кохання.

– Там найшвидше. Ти бачив десь вічне кохання? Мовчиш. Немає його. Є повага, звичка.

– А Ісус і Марія?

– Там і не було нічого. Божий обов'язок. Божий обов'язок треба сповняти. І я його сповнятиму. Клянуся.

Коханці в Єлизавети були різні: нахраписті, бундючні, скромні (дуже мало), і всі намагалися використати момент, хапонути якомога більше, злетіти якомога вище. Олексій дивився на них іронічно-спокійно, він нічого не просив, воно само йшло до нього...

Кучер Войчинський також зійшов з облучка просто в постіль Єлизавети, цей промайнув так швидко, як пролітає карета повз верстовий стовп, а от Микола Бекетов змусив похвилюватися Івана Шувалова. Вихованці кадетського корпусу ставили трагедію Сумарокова, Бекетов грав головну роль, грав добре, а далі зів'яв, невдовзі, зображаючи сонного, заснув справді, й дуже міцно. Завісу опустили. Єлизавета зійшла на сцену, вона не дозволила будити сонного актора, сиділа й дивилася на херувимське обличчя в кільцях білявих кучерів, на ніжні губи, на пушок над верхньою губою. До наступної вистави одяг на Бекетова шили під наглядом Єлизавети (дорогоцінні персні, діамантові гудзики, дуже дорогий годинник), вона той одяг приміряла на нього й сама одягала. За кілька днів він уже був сержантом гвардії, а далі майором, потім і полковником. Шувалов занепокоївся, й тоді він порадив Бекетову мазь, щоб той позбувся ластовиння навколо носа. Бекетов послухався, намазався, і обличчя («мордяку» – Шувалов) йому рознесло, воно вкрилося прищами й дрібними виразками. Змушений був полишити

палац, закінчив астраханським губернатором, розводив виноград і шовковичну гусинь і вславився торговим умінням.

Шувалов заспокоївся. Спочатку він чіплявся й до Олексія. То більше, імператриця залишила в царському палаці Олексієві апартаменти, їздила до нього в Гостиліци, а День святого Олексія завжди проводила в Аничковому палаці, на балах дуже часто танцювала з Олексієм і за стіл садовила поряд з собою. Першого разу, побачивши, як танцює Олексій (хоч його й навчав придворний балетмейстер, але він не показував вправності в танцях), сказав: «Тобі корова на ногу не наступила?» – на що Олексій з усмішкою відказав: «Було, це саме тоді, коли вона тебе хвостом по пиці хвещнула», й далі на всі кпини, колючки відповідав усміхом або якимось дотепом. А потім на балу Єлизавета витягла з кіс розкішну, небаченої краси троянду (вона чимось їй заважала) й звеліла Шувалову потримати її, він її довго носив, відтак загубив й кинувся шукати по всіх підвіконнях, заглядав за спинки крісел, злякався, спаленів, і тоді Олексій вказав пальцем: «Он вона, під тією пальмою, у вазоні», Шувалов кинувся туди й знайшов троянду. Він змирився з існуванням Олексія. Той знав, що зазвичай колишніх фаворитів зводять зі світу, в кращому разі засилають на край світу, спочатку придворні вельможі чекали на таке, а тоді побачили, що імператриця тримає малороса в попередній милості, притихли. Єлизавета приходила до Олексія за порадами в багатьох житейських справах, Олексій завжди радив розумно, розсудливо, аби не нашкодити нікому. Й було ще щось, що в'язало її з Олексієм. Пам'ятала його сильне гаряче тіло, його ласки – ніжні, спокійні, почувала, що не може до кінця одірвати його од серця. Неначе поклав хтось туди грудочку чогось доброго, певного, свого.

А що мав робити в цьому становищі Олексій? Спершу закололо в серці. Не почувався повноцінною людиною, а те, що перед ним запобігали, низько вклонялися, не радувало його. Якби оце все було в Лемешах, мабуть, тягав би за коси Єлизавету. А так, хто він такий? Хто він при ній? Яке має право, яку владу? Й спали на думку пташки, які висять в оранжереї в золочених клітках, усе в них є, і сім'я всіляке, і вода, а немає волі. Співають з туги. Гириями повисли на ньому і ордени, і камергерство, і графський титул, від них не відмовишся й без них уже не проживеш. Отак і волікся по царині життя.

...Єлизавета увійшла зі свічкою в руці, свічку поставила на столик, сіла на ліжко. Навіть при тьмяному світлі Олексій побачив, що вона схвильована, нездоровий рум'янець грає на обох її щоках.

– Лізо, щось сталося?

– Сталося, по всьому Літньому саду на шпичаках огорожі листки підбурливі розвішані.

– І що в тих листках?

– Як тільки волею Божою Іван престол одержить, всіх на сосну, щоб не переступали права передніх царів. Мене – в Неву. І всіх, хто при дворі, повісять на деревах у Літньому саду. І тебе там названо.

Олексій правою рукою взяв Єлизаветину ліву руку, ледь стиснув її. Це був потиск не коханця, а друга, чи й батька. Лівою рукою легенько погладжував.

– Лізо, це залякування. Той, що хоче щось вчинити, не погрожує, а робить. – Він помовчав. – Лізо, розкажи про цього Івана Антоновича. Я дещо чув, але не певно.

– Ну, це внук царя Івана.

– Якого?

– В царя Олексія Михайловича було два сина: Іван, старший, і Петро – мій батько. Вони вдвох сиділи на двомісному троні, а за ними – регентша, Софія, їхня сестра. Вона й правила. А тоді Петро ввійшов з нею в розмир, почав домагатися царства і врешті заточив її у монастирську темницю. А Івана... Івана посунув з трону. А той за законом залишався першим спадкоємцем трону, отож і його нащадки – перші спадкоємці.

– То Петро Великий – незаконний цар?

Єлизавета нахилилась близько до Олексія. Її очі блищали.

– Ми всі незаконні. І я також, у тому то й річ. Я народжена до того, як батько, Петро, повинчався з матір'ю. І сестра моя старша, Анна Петрівна, також. Щоправда, вона й не могла претендувати на престол, бо, будши Гольштинською принцесою, прийняла католицтво. А Іван Антонович... Його мати – донька царя Івана – була за принцом Брауншвейзьким, а та, в свою чергу, за принцом Брауншвейзьким Антоном, отож Іван Антонович нащадок по прямій лінії. Тоді, коли мене возвели на престол, він був немовлям. Я хотіла, щоб він з матір'ю, батьком і іншими родичами виїхав у свою Брауншвейгію, й відпустила його. Але всі мені почали казати, що це прецедент, що будь-який іноземний монарх прихистить його й піде війною, відвойовуючи престол для законного спадкоємця. І їх повернули. Вони жили в Ревелі, далі в Ризі, Оренбурзі, а потім в селі Холмогорки на Двіні. За цей час у Анни Леопольдівни народилося ще двоє дітей, Петро і Олексій, але обидва померли немовлятами. Й померла сама Анна. Там, за високим муром. Й була спроба забрати Івана, австрійський посол Берг це замишляв. І тоді довелося Івана Антоновича одправити в Шліссельбург.

– І що він там? – пальці перестали пестити руку Єлизавети.

– Ну... сидить.

– Сам?

– Сам.

– Людей не бачить?

– Не бачить.

– Бідний хлопець, – вирвалося зітхання в Олексія.

Запанувала довга мовчанка.

– Лізо, а хіба не можна його випустити? Нехай би їхав у свій Брауншвейг.

Тепер зітхнула Єлизавета.

– Можна... А тільки... вхопляться за нього. Найперше – Фрідріх II, король прусський, войовник великий, найбільший після Карла Великого. У нас і так ідеться з ним до розмиру.

Олексій зітхнув знову.

– І все одно... Закон християнський... В темниці, сам, без людей.

Єлизавета висмикнула руку, одначе сама знову втиснула її Олексієві в пучки.

– Ти добрий, Олексію, дуже добрий. А тільки ж... Тут не про серце йдеться. Тут влада, трон... Вони наді мною. І кругом недоброзичливці, затаєні вороги. Кругом. Он навіть Катерина, племінниця моя, велика княжна. Так і стриже очима. Вона б давно... Тільки не те що прав законних, а й незаконних не має. Хто вона? Гольштинська потіпаха. А я... Мабуть, таки його відпущу. Поцарюю ще років три в спокої, а тоді... – й міцно стиснула Олексієві руку. – Посунься, – сказала просто. Скинула з себе халат і лягла до Олексія. – Я всього боюся. Скрізь вороги. Он син наш... Бояри... Од животика помер... Дали щось. – Вона вдруге нагадала про смерть їхнього сина. – І за дочку боюся. А ти? Ти такий добрий, такий хороший... – І міцно обійняла Олексія за шию.

Вона знову була жагучою і вигадливою, як і колись. А Олексій, який давно не знав жіночого тіла, жіночої ласки, загорявся раз по раз і, ледь відійшовши, загорявся знову, не відпускав її.

– Ти найкращий коханець, – сказала вона.

Йому це трохи й полестило, а водночас образа торкнулася серця – вона відверто зізнавалася, що віддається багатьом коханцям. Хотів сказати це – не сказав. Лежав і думав, який його приділ на землі. Коханця? Немає такого приділу. Бог кожного ставить на якусь певну стежку. Для чого? Цього ми не знаємо. Знає тільки він. І в усьому є смисл. Мусить бути. Який його смисл у цьому житті? Їсти-пити? Певно, що ні. Допомогати. Кому? Своїм людям. Допомогати скільки можна. Скільки його душі. І серця.

За вікном вила хуртовина. Злі вітри налітали з моря, з темних ялинових лісів, і били у вікна, заліплювали їх, хурделиця шаленіла, свистіла, ревла, неначе хотіла накрити це випадкове

місто, поховати його навіки під білим саваном. В грубці потріскували березові дрова, було затишно, тепло в постелі, а він згадував віхоли в ріднім краю, коли, одягнений у кожух і кирею, йдеш поперед саней, везеш у село сіно з луку, й не видно дороги, не видно нічого, а ти торуєш шлях, тебе чекають дома, й так затишно та гарно на душі.

Єлизавета не встигла випустити Івана Антоновича – помер. Це зробила Катерина II, випустивши його на той світ. З властивою їй підступністю й підлістю. Катерина часто ходила в казарми до гвардійців, які возвели її на трон, пила з ними горілку, злягалася, могла обслужити цілу роту. Підговорила одного з них, Василя Мировича, щоб він звільнив Івана Антоновича й вивіз за кордон, той послухався, підібрав помічників, а тим часом цариця сповістила варту – капітана Власьєва і поручика Чекіна, – що прийдуть визволяти бранця й щоб вони тоді його вбили. Так загинув Іван Антонович – Іван VI. Мировича теж було страчено, і вибито всю рідню до ноги, щоб не лишалося свідків.

Наступного дня Єлизавета була жвава, весела, скакала на світло-сірій кобиліці по полях і перелісах, вполювали вовка і четверо зайців. Зупинилися в березовому гаю, поставили столик для іменитих гостей, пили й закусували стоячи. Єлизавета смачно гризла шмат оленятини на дерев'яному пруті, з якої крапав жир. Біля неї обгризала курячу ногу принцеса Катерина.

– Одійди, – раптом сказала Єлизавета. – Од тебе смердить.

Катерина спалахнула.

– Це французькі парфуми.

Єлизавета нагнулася.

– Це – гівно.

Лесток ледь помітно показав Катерині на чобіт – вона справді вступила десь в собаче лайно. Катерина мовчки відійшла.

Олексій та Кирило стали під дикою грушкою. У зелених кучерях грушки виспівувала якась птаха, між гілками виднілося гніздечко.

– Ось нам всім приклад, – тицьнув пальцем угору Олексій. – Прожити, як птаха небесна. Тихо, мирно, нікому не вчинивши шкоди.

– На жаль, ми не птахи, – відказав Кирило.

Він три дні тому приїхав до Петербурга – занудгував за високосвітським товариством, та й мав обов'язок наглянути за Академією, президентом якої залишився. Запросив з собою відвідати Академію і Єлизавету, з ним були Апостол, Маркевич, Горленко. Апостол виголосив вітйовату вітальну промову імператриці, йому відповів від імені Єлизавети фельдмаршал Мініх. В Академії були на лекції з фізики професора Крафта, дивилися в мікроскоп і в закіп-тюжені скельця на сонце, оглядали Кунсткамеру, яку заснував ще Петро I, там всілякі потвори, які відповідали хворобливій вдачі царя. Коли імператриця й супроводжуючі її особи пішли в Сенат, Кирило затримався й вчинив нагінку за великі грошові витрати (тільки на переклад книги про фортифікацію вже витрачено три тисячі п'ятсот карбованців, а роботі не видно кінця), за те, що не зроблені карти, як було заплановано раніше, потім довго бесідував наодинці з Ломоносовим, відтак той читав йому ідилію у віршах «Полідор», Кирило похвалив і сказав, що в поезії він не дуже тямкує, але здається йому, що поемі «не вистачає делікатності форми. Та й звідки їй узятися, мистецтво в Росії ще не народилося».

Поки мисливці пили та їли, Кирило говорив з Олексієм про Академію, а в кінці сказав:

– ...Але я не міг вибрати хвили, щоб поговорити з імператрицею про глухівські справи. А мені конче потрібно. Старшина чекає від мене добрих справ.

– Зараз поїдемо в Літній палац, може, там буде менше люду. А якщо не вдасться – запро-сиш її до себе на Мойку. Ти приїхав з далеких країв, тобі можна... Почастуєш її всіляким нашим смачненьким.

З полювання поїхали просто в Літній палац. Підйомний механізм підняв їх у дивані з подушками до великої зали з дерев'яним паркетом, визолоченої і пофарбованої в зелений колір, яка увечері освітлювалася люстрами і жоранделіями. Імператриця підійшла до відчиненого вікна, Олексій і Кирило – за нею. Гостей ще не було, тільки з'їжджалися.

– Ми хотіли... – заїкнувся Кирило.

У двір шестериком заїхав французький посол, кружляв довкола клумби, побачивши імператрицю, зняв капелюха з пір'ям, розкланювався. Імператриця помахала йому рукою:

– Які ці французи люб'язні.

Це могло означати: ввічливі, не лізуть зі своїми справами. Кирило затнувся. Обідали. Єлизавета їла гречану кашу з бараниною і вареники з полуницями. Полуниці привіз з України Кирило і встиг передати до палацу. Чимало гостей також їли вареники з полуницями.

– А ти? – звернулася Єлизавета до Олексія.

– Я чоловік простий і через те п'ю тільки шампанське і їм жульєн та антрекот, – з усмішкою відповів той.

Відтак прогулювалися в саду. Ярло сонце, водомети розбризкували срібні водяні струмені, мармурові статуї сліпили очі, тільки з грота, оздобленого заморськими раковинами, повівало прохолодою. Над Єлизаветою камердинер тримав «солношник» від сонця, на ній був голубий люстриновий плафон з блондами, парчова мантилья з горностаєвим хутром, була велична й чарівна, хоч вже трохи й розповніла. Пройшли в кінець саду, Єлизавета зайшла в оранжерею і по хвилі вийшла та подала Олексієві великий стиглий ананас.

– Це тобі, – мовила зі сміхом, – ти в нас любиш все просте.

Шувалов дивився з-під лоба. Він стояв поруч з Кирилом, суперничав з ним діамантовими гудзиками на камзолі. Єлизавета – таке з нею бувало не раз – заявила, що вона втомилася й хоче відпочити. Немов з-під землі десь взявся килим, застелений шаллями, подушка, вона вклалася на них. Гості стояли, не наслідуючись піти, бо ж не знали, скільки спатиме імператриця. Раптом у фельдмаршала Мініха, який стояв біля самого килима, засмикався ніс, затремтіли губи, й він, схопившись рукою за носа, голосно чхнув. У ту ж мить йому в голову полетів позолочений черевик і приклався до самого лоба – імператриця кинула його дуже влучно. Ніхто не сміявся, Мініх скривився й відійшов геть.

Єлизавета спала з півгодини. А потім вона понтирувала у фараона, по тому розмовляли про оперу, обговорювали одразу дві: одна була про римського імператора Тіта, друга називалася «Радості російського народу при з'яві його Астрей». Астрей, зрозуміла річ, була Єлизавета, тут ще висунувся дячок з Чемерка, який теж уже давно жив при дворі, він знахабнів і вимагав, щоб оперою диригував тільки він.

– Дяче, – сказав Олексій, – хоч ти і вчитель мій і колись добряче луснув мене смичком, коли я потягнув не той глас, але боюся, що від твого диригування на десять верст довкруг позриваються з прив'язі корови й розбіжаться світ за очі. Швець знай своє діло, а в кравецтво не втручайся.

Дячок образився.

– Мало я тебе тоді потягнув.

Далі імператриця розмовляла лише з власником італійської опери Локателлі. Й тільки під час ілюмінації залу Кирило влучив момент між двома випалами й мовив до імператриці:

– Ваша Величносте, запрошую вас на завтра до мене на Мойку. Покажу вам звіра небаченого: зінське щеня називається. У нас існує така примовка: злий, як зінське щеня. І є свіжі раки з Батурина, з річки Сейму. Віднині ви їх матимете, коли захочете, я наказав закласти на всій дорозі станції для перевозу раків.

Єлизавета схитнула головою. Далі почався маскарад, усі чоловіки були одягнені в жіночі строї, жінки – в чоловічі, так веліла імператриця, ті й ті стояли лавами одні навпроти одних. Першою була кадрили, Єлизавета знову танцювала її з Олексієм.

Кирило не вельми сподівався, що імператриця приїде до нього на гостину, то більше, того дня він сам приймав австрійського посла Естеразі. Сиділи в малій, голубій, вітальні, гостей було небагато. Перед цим грали в карти.

...Обід добігав кінця. Естеразі, високий, худий, як щупак, потягнувся до кишені й здивовано закліпав очима: портсигара не було. Поліз до другої кишені й панічно замахав руками. Всіма за столом оволоділа незручність: більше нікого не було, ніхто не виходив з кімнати. Всі зацікавилися. Тоді Кирило підвівся за столом, виклав з кишені кілька монет і вивернув кишені. Всі інші, соромлячись, червоніючи, зробили те саме. За столом лишився старий з бакенбардами. Ніхто не знав, хто він, звідки він, є такі люди, які ходять по гостях, і всі думають, що це чийсь родич або знайомий. Відтак підвівся й він.

– Кириле Григоровичу, – сказав надтріснутим голосом, – вийдімо вдвох з кімнати.

Вони зайшли до кабінету, зупинилися біля шафи, в якій за склом Кирилів кобеняк і сопілка – талісман і згадка про далекі пастушчі дні, про Лемеші. Старий, нітячись, вийняв з кишені два пакетики: в одному – загорнута в салфетку велика котлета, в другому – складені один до одного два бутерброди.

– Ваше сіятельство... можете оддати мене на конюшню. Я – бідний чоловік, зовсім бідний, колишній дійсний радник при Анні Іоаннівні, й попав у немилість, я взяв їжу внукам... Табакерки я не брав.

У цю мить прочинилися двері з вітальні:

– Знайшлась, знайшлась, вона лежала на підвіконні.

Кирило поклав руку старому на плече, у нього з очей викотилось по сльозі:

– Сідайте за цей стіл, ось папір, ось перо, напишіть прошеніє, я призначу вам пенсію зі своїх прибутків.

...Єлизавета з'явилась несподівано, без попередження – вона таке любила. Влетіла, як вихор, аж мантилья запінилася за нею. Кирило завів її до маленької кімнати, застеленої зеленим килимом, на ньому сиділо зінське щеня – схоже на крота, тільки разів у три більше, зелено-сіре. Воно справді було дуже зле – накидалося на піднесену гілочку, із якої летіли цурки. Спереду в зінського щеняти стриміли два великі зуби. Кирило посунув до нього ногу, воно вчепилося в чобіт. Єлизавета сміялася. Звідти вони перейшли до кабінету, Олексій подбав, щоб за ними ніхто не зайшов.

– Це щеня я упіймав на лужку в одного сотника. Такого собі Соломона... ось як він розсудив одну дівку з парубком.

І він розповів про розсуд над Омельком з Вівдею, розказував майстерно, говорив за сотника, за Омелька та Вівдю, як вона деменувала Омелька за гроші і якою була, коли той її безчестив. Єлизавета реготала до похлипу. А Кирило враз посерйознішав і сказав:

– Якби тільки такі пригоди я бачив. От у тому самому селі...

Й розповів про закутого в залізо козака, його матір, про офіцера.

– По всій Малоросії солдати безчинствують. Забирають все, що кому сподобається, й не заперечуй, бо понесеш важку кару. Нагодував козак гусара чи улана, напоїв, той каже – мало, у козака більше горілки немає, москаль біжить і кричить: «Слово і дело государеве». Постоями, грабунками розорили всю Малоросію. А нащо вони там? Кордон з татарами і турками пильнують запорожці і наші козаки. І колишні російські колегіанти безчинствують. Скрізь відомий Мгарський монастир, архімандрит у казанні спом'янув, що монастирська церква була збудована на кошти Мазепи, його забрали й замучили. А він просто обмовився, не подумав. Судочинство в нас найгірше в Європі, себто і в Малоросії, і у Великоросії. Найперше: треба розділити судочинство військове і цивільне, я в нас уже розділив, увів суди земські, графські і підкомірні, кожен судить своє. Це треба зробити і у Великоросії.

Розмовляли довго. Кирило та Олексій розповідали імператриці про безправ'я люду на Україні, про беззаконня, наводили на думки, що це лихо для всієї імперії.

Єлизавета пішла, залишивши ледь вловимий запах гіацинтів. Тільки вона мала парфуми з цим запахом, усім іншим було заборонено.

Наступного дня вийшли іменні укази про виведення всіх російських полків з України, про те, що забороняється великоросам брати українців у кабалу, дозволити українцям переходити з місця на місце (власне, скасовувалась панщина), заборонялося московітам купувати землю на Україні, а також при проїзді через Україну брати москалям коней, провіант, дрова. В Сенаті здійснювався рейвах, але Єлизавета грюкнула по столу кулаком, підвелася й пішла, перед цим звеліла провести судову реформу в імперії: укласти звід законів, а для цього створити судову комісію – так їй порадив Кирило. Сама поїхала в Царське Село.

Олексія розбудив якийсь грюкіт, якийсь скрегіт, плач чи стогін. Сів на ліжку. Схоплюватися не поспішав. Тер очі. «Що це таке, знову мене будять серед ночі? Де це я? А, так, у Царському Селі».

Огниво в нього було припасене. Запалив велику товсту свічку. На підлозі валявся чоловік, на чотирьох повз до нього.

Олексій намацав під периною турецького ятагана.

– Ти хто? Чого тут? – запитав якомога грізніше.

– Ой, ой... Я, я... – белькотав чоловік і підвів голову. Олексій з подивом упізнав Івана Шубіна, нового фаворита імператриці.

– Чого ти тут? Що з тобою? – вже спокійніше.

– Пропав я... Пропав... Прости мені... Прости, – вродливе обличчя Шубіна було спотворене. Чуб розпатланий, з куточків рота текла слина. – Прости мене ради Христа.

– За що прощати? Встань. Сядь у крісло. Сядь, я сказав!

Тільки тоді Шубін послухався.

– То за що прощати?

– Убив я... Убив. Я думав, що то ти прийшов помститися.

– Куди прийшов? Коли?

– Щойно. До мене. – Шубін втомлено витер долонею обличчя, й воно трохи розправилося. Куди прийшов – Олексій уже здогадався. В Царському Селі вони жили по окремих флігельках.

– Прийшов мене вбивати з помсти. Двері прочинив. А я не спав. У мене мушкет старовинний, картечню набитий. Я за мушкет. А воно в кущі. Думав, прийшов підглядати: в мене Єлизавета чи ні? Її не було. Прийшов убити. А тоді в кущ... Я до дверей і пальнув у кущ. Тільки застогло. Кого я вбив? Кого я вбив? Тепер мені кінець. Може, великого князя. Він такий придуркуватий, міг підглядати.

– А чого думав, що то я?

– Ну, а як же... З-за Лізи. Що тепер я з нею.

– Якби кожен попередній коханець убивав наступного, людей би не лишилося, – сказав Олексій розважливо. – А хто бачив, хто чув?

– Ніхто. Грім віддалеку гримів. І зараз гримить. Чуєш?

Олексій глибоко зітхнув.

– Чую. – Спроквола всунув ноги в капці, одягнув халат. – Ходімо. – Переступив порога. – Ти постій тут.

Свічку затуляв долонею. Ось кущ. Розгорнув. Нічого не видно. Ступив далі. Щось темніє. Присвітив, нагнувся.

Вернувся до дверей, мовчки пішов до кімнати, сів на ліжку, вкрив ноги атласною ковдрою. Шубін стояв перед ним зігнувшись. Нижня губа відвисла, під очима сіпалися жилки. Руки тремтіли.

– Ва-ва-ва... К-к-князь?

Олексій мовчав. Раптом упіймав себе на тому, що коли в першу мить почув від Шубіна про постріл – зрадив. Зрадив біді суперника. Тепер з ним можна покінчити. Можна ще й зараз: сказати, що вбив таки князя, нехай іде заявить, що стріляв у князя, нехай кається. Зітхнув.

– Пес.

– Хто пес, я?... Так, я – пес...

– Ти вбив пса. Ірландського сетера. То сетер дворецького.

– Сетер? Не може бути! Це правда? – Його очі засяяли, як великодні свічки: – Ти не жартуєш?

– Чого б я мав жартувати. Та й хто б поліз до тебе серед ночі. Кому ти треба.

– А ти?

– Ну, я не міг. Я – козак. Лицар. У нас так не роблять.

Шувалов упав на коліна, тицьнувся до Олексієвої руки, аж той подумав, чи не хоче фаворит його вкусити. А той цілував руки, коліна, плечі його дрібно тремтіли, з очей крапали сльози.

– Пес... Я врятований. Я живий...

З того дня Шувалов жодного разу не глянув на Розумовського зизом.

Розділ десятий

Дівчинка сиділа на воротах.

– Їде, їде! – заплескала вона в долоньки.

Кирило знав, що ні Єлизавета, ні Олексій не мають наміру приїхати. Олексій послав його, щоб він подивився на його доньку. Кирило ласував малиною, тепер він підійшов до воріт, подивився в щілину. Справді, на протилежному боці широкої галявини зупинилися дві паровиці: один фаєтон і один віз, з воза позіскакувало четверо чоловіків, черідкою побрели попід лісом, охоплюючи будинок з парканом. Кирило не вагався ні на мить, він підбіг до хліва, біля якого двірник Серапіон рубав дрова, гукнув:

– Бери сокиру й біжи за мною!

Вони перебігли через молодий садок і підбігли до паркану на протилежній від воріт стороні. Кирило тицьнув рукою на стовпчик.

– Рубай!

Серапіон витріщився на нього.

– Рубай! – страшним голосом наказав Кирило. І потім: – Тепер оцей. Навались!

Вони натисли на паркан. Він хилитнувся, затріщав, і чималий його шмат повалився на той бік. Кирило притьма кинувся до коня, який жував овес під повіткою. Кінь був не розсіданий. Підтягнув задню попрягу й, не загнзуючи, скочив на нього. Підлетів до воріт, схопив дівчинку, кинув поперед себе в сідло й помчав до вилому в паркані. Копита простукотіли по дошках, одна дошка вломила, кінь спіткнувся, але встояв, тільки нахилився вперед; помчали по ледь помітній лісовій дорозі. Хльоскали по обличчю гілки, він відкидав їх, прикривав дівчинку й белькотів, сам ледве пам'ятаючи, що каже:

– Ми їдемо кататися. Ти ніколи не каталася верхи на коні? Все буде добре. Не плач.

Дівчинка не плакала. Вона була навдивовижу спокійна.

– А потім поїдемо до мами. У такій великій-великій кареті.

У кареті їхати їй не довелося. Вона їхала в шатрі чорної єврейської балігули, яка хилиталася позаду Кирилового обозу, що прямував до Глухова. В обозі їхало чимало євреїв-крамарів. Їм заборонили жити в Москві та Петербурзі, й вони перебиралися на Україну.

В одній з таких балігул їхав і Северин – гетьман узав його з собою. Северин невимовно радів – їде на Україну, геть з цього смердючого Петербурга, з цього розпутного палацу, де його так нахабно згвалтували, де вже одна камеристка світила до нього очима й нашіптувала на вухо стидні речі. А тут буде воля, тут він зможе стати справжнім козаком, а може, вдасться піти на Січ, де воля гуляє з шаблею.

У Глухові Кирило оддав дівчинку в Петропавлівський монастир, через два тижні туди була привезена й нянька. Сам Кирило почав клопотатися своєю резиденцією в Батурині. Був зведений один палац – дерев'яний, відбулася закладка великого палацу – кам'яного.

Кирило з Михайлом Скоропадським зайшли до гетьманської канцелярії. Нещодавно в цьому будинку містилася Малоросійська колегія, правили шість членів, три козаки і троє московитів на чолі з московським генералом Кентом. Будівля помпезна: фронтон, по ньому античні статуї, великі колони, нині внизу сидять канцеляристи, а також там кімната для охорони, вгорі лункі коридори, великі кімнати. Робочий день закінчувався, виходили останні канцеляристи. Це Михайло Скоропадський сказав гетьману, що сьогодні перехоплено таємного листа Григорія Орлика, радника французького короля, сина гетьмана на вигнанні, мазепинця Пилипа Орлика, що про того листа відає тільки він, Михайло Скоропадський, і не знає, що з ним вчинити. Зайшли до гетьманського кабінету, Скоропадський пішов і приніс листа.

– Десь тут ще ходять мазепинці, якщо надходять такі листи, – мовив Кирило.

– Немає вже їх. Останні мазепинські маєтки Петербург роздає, викидаючи дітей.

– Ну, наші старшини ті маєтки й забирають, випрохують у Сенату, їм охоче дають.

– В цьому основна суть нинішньої біди. Продаються за чужі добра. А Орлик колотиться, хоче щось зробити. Його вивідники сидять у Польщі, Стамбулі, Криму.

– І що ж у цьому листі?

Скоропадський відкрив тафтяну течку.

– Орлик пише до писаря Січі Скапи. Мовляв, не треба втрачати надію, все може перемінитися, європейські государі не люблять Росію і бояться її, треба потихеньку збирати сили.

– Які сили, де вони! – чомусь спалахнув гетьман. – В Сибіру. Й інших туди спроводять.

– Кого спроводять, а кого ні. А сили... Поки що нехай вони будуть московітські сили. Щоб були міцні. Ось ти почав перетасовувати полки на європейський манір, переводити їх на лінійний лад.

– Така тепер потреба.

– А я нічого й не кажу. Аби були бойні по-сучасному. А коли треба...

Кирило проковтнув давкого клубка. Відчував, що ступає по двох кладках. Яка його кладка? Яке його місце? Він може тут дещо робити по-своєму, поки за спиною брат.

– Ми склали присягу, – мовив дратівливо.

– А наша присяга народів – у віках, – Скоропадський дивився прямим відкритим поглядом.

– Не ті часи, не ті хмари над головою. Час шаблі минув, і Сагайдачних, і Наливайків, і Хмельницьких, і Дорошенків. Нині час слова: розумного, рахманного, впливового. Робимо ж... Он суди розкрутили, он військо московське спроводили, землю москалям продавати заборонено.

– Та я нічого не кажу. Честь тобі й слава. Але... Дрібні це подачки. Й щойно прийде переміна... А про Наливайків і Морозенків народ співає пісні. В тому основна суть.

Кирило починав сердитись, тлумив гнів у собі. Куди він його штовхає? Всі вони за його спиною, за спиною Олексія, й не шануються. Він уже просіяв старшину ситом свого розуму: такі, чи близько такі, як Скоропадський, лубенський полковник Апостол, кропив'янський Джеджалій... А решта? Решта, коли що, одправлять його в Петербург у кайданах... Або позбудуться тут – тихим способом.

Основне ж, що він не почував певності в тому, що треба думати й діяти так, як Скоропадський. Все кругом хистке, непевне. Все залежить від одного покиву пальця з Петербурга. А там таких пальців... Треба бути обачним. Треба промацати все оком розуму. Ось він закличе з Січі кошового й спробує дізнатись, яким димом той дише і чи справді веде перетрактації з тим Орликом. То – запеклий чоловік, як і його дядько. Багато разів намагалися виманити його з-за кордону, робили спроби вбити там, але він мудрий, як змії, і живучий, як кіт.

Увійшов возний Кецик, ад'ютант Кирила, й сказав, що там якийсь хлопець допинається пана гетьмана, буцімто його світлість дозволив йому прибути до нього.

– Як звати хлопця?

– Самійло.

– Нехай прийде завтра. Влаштуй його. Я беру його в посильні.

– Так він же ще малий.

– Нічого. Він сміливий і верткий.

Возний пішов, розмова сама по собі згасла. Обое були невдоволені один одним.

Наступного дня Кирило послав козака до кошового Січі Милашевича з наказом прибути в Глухів. Замість Милашевича приїхав січовий писар Скапа. Чоловік з вигляду сонний, байдужий, але у вічках його карих очей було видно мисль, а в кутиках губів хитринку. Він трохи пом'явся, а тоді сказав, що в Криму під виглядом купців побували січові вивідники й дізналися, що хан стягує війська і що невелика орда пішла під Очаків, що запорожці направили до Очакова ще одного вивідника, також під виглядом купця, він знає татарську і турецьку мови.

Гетьман наказав відправити нових вивідників до Криму, а старшині п'яти прикордонних полків бути в бойовій готовності, кошовому Січі відправити команду козаків під Очаків. Ще Скапа доповів, що з польської сторони до Малоросії пішло шість польських вивідників під виглядом ченців, і гетьман одразу послав ордери в прикордонні міста з тим, щоб тих шпигунів виловили. І думав: чи те робить, чи на цю дорогу настановив його Бог. І де його справжня дорога? Незатишно йому в іноземному каптані, увішаному діамантовими орденами, незатишно.

Сам гетьман довго ходив кружка довкола писаря, намагаючись вивідати настрої січовиків, чи не хочуть вони вчинити якусь акцію, але Скапа підпірнав під ті кружки, в руки не давався. Було видно одне: Січ невдоволена своїм становищем, невдоволена наказами і наглядом з Петербурга, але в що те виллється – невідомо. Татар вони битимуть, орди в Україну не пускатимуть, але інших намірів поки що не мають.

Душно. Жарко. Сон не йде, бродить десь за річкою, погойдує на вітті горлиць. Десь неподалік шаленіли солов'ї. Відтак у їхній спів втручалися жаби. Починала одна, підхоплювали інші й зводили такий кумкіт, аж лящало у вухах. Солов'ї ображено вмовкали. Кирило переживав за них. Урешті опустив ноги на килим, підійшов до вікна. Він спав сам: Катерина, дружина, мала незабаром приїхати. Десь далеко спалахували зірничі. А це що таке? При світлі зірничі він побачив під вікном щось темне. Людина. Вона мертва? По тілу пройшов дроз. Він накинув на плечі плаща, вийшов до вітальні, а далі коридором надвір. За дверима куняла варта. Двоє рушили за ним, але він сказав: не треба. Він мовби щось передчував. Обійшов будинок, підійшов до вікна своєї опочивальні. Справді людина. При спалаху зірничі побачив, що то Самійло, спить на розстеленій свиті.

– Самійле!

– Га? Що? – Той тер кулаками очі.

– Чого ти тут лежиш? Що таке?

– Та то я так... Щоб пан гетьман... Бо ж всіляке буває.

– Яке всіляке? Що ти балакаєш.

– Ну, щоб ніхто-ніхто...

– А хто може? В дворі варта.

– Та тая варта, – Самійло стояв, потираючи ногу об ногу. – Я позаминулої ночі бачив, як хтось підходив під ваше вікно, під оте, у вітальні. Ви саме з паном Скоропадським розмовляли. Я раніше бачив того чоловіка в графа Теплового.

«Он воно що, – подумав Кирило. – Підслуховують. Так, але ж позавчора ми з Скоропадським говорили про грошові справи. З Сенату надійшла реляція, щоб московські підміністри перевіряли грошові рахунки. Скоропадський обурився, я теж, учора надіслав листа до Сенату».

– А ти, коли такий дошпетний, зроби ось що: піди до Петропавлівського монастиря й непомітно, з кущів, постеж, чи ніхто підозрілий там не вештається. Тільки щоб ніхто тебе не бачив і нікому не кажи.

...Самійло двічі обкружляв довкола монастиря, а тоді затаївся в ліщині й стежив. Пройшла монашка з торбою, проїхав віз з дровами. Самійло навпочіпки перемістився до краю галявинки. На ній росли якісь квіточки, голубі-голубі, на тоненьких ніжках. Трохи схожі на дзвіночки, але не дзвіночки. І враз з воріт випурхнуло якесь створіння, то була дівчинка. Вже майже не дівчинка, але ще й не дівка, і навіть не дівочка. Вона ступила кілька кроків і нашттовхнулася поглядом на Самійла. Стенулася, зацімилася. Чорні-чорні очі дивилися злякано. Й сама чорна, схожа на циганку, коси товстющі, закинені за плечі, в чорній халамиді, в одній руці тримала пучечок квітів, в іншій – бублика. Це вона прийшла по оці квіти. В Самійла щось стрепенулося в серці: була ця дівчинка така гарна й така злякана, що він спантеличився.

– Не бійся, я... я...

Дівчинка раптом випросталася.

– А я й не боюся.

«Яка ж вона гарніюсінка, – думав Самійло, – як ластівочка».

– Аделя, Аделя, – долинув з-за брами голос.

– На, – мовила дівчинка й кинула Самійлові до ніг бублика, а сама вертнулася й побігла в браму.

Коли Самійло доповів Кирилу про побачене, той сказав:

– Нікому-нікому не кажи про дівчинку. Залізом розпеченим будуть допитувати – мовчи.

Ходи туди кожного дня. Вдвох з Северином. Я йому скажу.

А самому тривога поселилася в серці.

Через два дні приїхала Катерина, дружина, з дітьми. Хоч одружили Кирила на ній майже силоміць, але за цей час він до неї звик, а ще й діти. Скучив за нею, цілував, милував до ранку. Наступного дня знайомив її з палацом, надвечір пішли гуляти в парк. Тут росли старі липи, які вписалися в новий парк, і кущі рай-дерева, і жасмин, і бересклет. У дальньому кінці парку стояла лавочка, Кирило сів на неї. Сутеніло, у верхів'ї липи виспівувала якась птаха, очевидно, шпак – він вміє імітувати будь-якого птаха. Катерина підвела голову, шукала його в густому вітті. Кирило теж подивився на липу, опустив погляд, охопив ним дружину. Зграбна, струнка – а вже ж у них четверо дітей – красиві плечі, рівна спина, тонка талія, тугі, круглі стегна... Все це поглядом в одну мить, він сам незчувся, як вхопив її за талію, обернув до себе, підхопив, панталони його самі впали на землю, а спідниці злетіли вгору – посадовив її собі на коліна. Вона встигла тільки охнути.

– Скажений, божевільний, люди побачать, – белькотіла.

– Нехай бачать, нехай беруть їх завидки.

– Ходімо... на ліжко...

– Й на ліжку теж, – і далі тримав її за талію, то підносячи вгору, то опускаючи.

– Я закричу...

– Кричи. Я люблю, як ти кричиш.

– Ой-ой, ой-ой, ой, а-я-я-й, – але тихенько.

Потім вона сиділа поруч.

– Ти мене любиш? – запитав Кирило.

– А ти мене?

– Ти ж відчуваєш.

– То не любов. То пристрасть.

– Все одно.

– Ти мене, як одружувався, не любив зовсім. Це Єлизавета віддала мене за тебе. І Катерина.

– Яка Катерина?

– Анхальт Цербтська. Жінка Петра Федоровича. Ну... Ніби жінка. Він з нею жодного разу не спав.

– Звідки ти знаєш?

– Знаю. Всі знають.

– А їхній син, Павло?

– То не його син.

– А чий же?

– Салтикова, Понятовського або Чарлза Вільямса, посла англійського. Або Орлова Григорія, чи когось іншого. В неї весь гренадерський полк...

– Сильна баба.

– Тобі б такої. Ти з нею часом не спав?

– Та ти що? Я б просто погидував нею. Та й нащо вона мені, коли в мене є хороша, красива, чиста, ще й кохана дружина. Яка мені віддається, коли я хочу й скільки хочу...

– Й де хочеш, – показала на лавочку й засміялася. – Але сильна вона не тільки в цьому, а в усьому. Хитра, лукава, настійлива. Там, у Петербурзі, щось затівається. З її руки. Проти Єлизавети.

– А Цербтській яка з того користь? Імператором стане Петро, а він її ненавидить.

– Вона всіх обкрутить. Владолюбна – страх. Допинається найвищої влади.

– А ти імператриці не казала?

– А що я скажу? Там самі здогади. Вона її один раз брала в щимки. Та викрутилась.

Кирило замислився. Як бути йому? Попередити Єлизавету, але що йому з того. Як що? Врятує брата. І себе. А може, йому, навпаки, увійти в союз з Цербтською, поки не пізно. Вона не раз кликала його в гості, коли один час жила під Москвою, в селі Раєвому. Кирило тоді жив у своєму селі Петровському й щовечора їздив у Раєве. Там було дуже весело, грали в карти, в «куцої баби», казилися. Катерина легко йшла в руки до всіх чоловіків.

Вирішити не міг. Та й як попередити: написати листа, а хтось перехопить. А про майбутнє думати треба, надто якщо в столиці закрутиться веремія.

Розділ одинадцятий

Катерину Цербтську покликали до імператриці опівночі. Вона йшла, а в її голові осіннім листям у підпаленій купі ворушилися, то злітали, то падали думки. Чого б то? Зрозуміло чого. Адже арештовані Єлагін – довірена особа князя Трубецького, настільки довірена, що Катерина про все довідувалася саме від нього, і Бернарді – придворний ювелір, теж утаємничений в багато справ. Довідавшись про їхній арешт, Катерина спалила майже всі папери, які тримала в потаємній шкатулці. Так, вона спалила, а чи попалили Бестужев, Апраксін? Мали б попалити.

Єлизавета стояла посеред кімнати розчервоніла, гнівна, її очі палали вогнем.

– Ось так ти, сучка гольштинська!.. – На ту мить забула, що й вона певною мірою гольштинська.

Катерина впала на коліна, колінкуючи, підповзла до імператриці, обхопила руками за ноги, цілувала їх.

– Тітонько, матінко, я ні в чому не винна, ось хрест святий...

– Ще й хрест, – і хряснула кулаком у пику. Й била по щоках, по голові, по плечах, намагалася відштовхнути, але та впилася, як кліщ.

– Тітонько, за що ви... Я нічого-нічого.

– А листа Апраксину писала?

Йшла війна між Московією і Пруссією. Фрідріх II пройшов Саксонію, вже був на кордоні Австро-Угорщини, під опікою якої перебувала Саксонія; Австро-Угорщина – союзниця Московії. І тоді Московія послала військо на Пруссію, аби відволікти її. В кількох битвах головнокомандувач московітської армії Апраксін завдав поразки непереможному досі Фрідріху, той відступав, московіти налягали, й раптом Апраксін віддав наказ своєму війську на відступ. Той відхід був приголомшливий для Петербурга. Підозрювали якийсь підступ, підкуп. Це насамперед могли зробити люди, годовані на німецьких хлібах. Катерина підвела залите сльозами обличчя:

– Тітонько, хіба ви не здогадуєтеся, хто це міг зробити? Він обожествляє все пруське, він молиться на Фрідріха.

Він, звісно, – Петро III. Це було схоже на правду. Катерина звивалася, як змія. Чорні і білі плями миготіли, вже майже роздвоєний язик молот, молот.

– І солдати його охорони одягнені по-прусському. І все в нього пруське. І не любить він нічого нашого.

Це «нашого» мало полестити Єлизаветі. Ще один удар межі очі, але вже значно м'якший. І враз новий вогонь в очах:

– А гроші тобі Чарлз Вільямс давав?

І знову чорна хурделиця в голові Катерини: «Давав, і не раз».

– Тридцять тисяч гульденів, – Єлизавета жорстко.

Обсмалена мишка з полум'я метнулася в один кінець, у другий. Тридцять тисяч англійський посол давав двічі. Другий раз – нещодавно. І якщо Єлизавета питає про це – то кінець. Англія в союзі з Пруссією, отже, це зрада. Але чи знає про другу подачку Єлизавета? Тут уже вибору не було. Або – або!

– Дав.

– За що?

Тут вже Катерина застосувала здібності, яких не досягав жоден актор у світі. Повіки її опустилися, очі стали ніякові й блудливі водночас.

– А за що мужчина може давати гроші жінці?...

В Єлизавети брови злетіли вгору.

– Ах ти ж проститутка...

- Бийте, ріжте, каюсь... було. – Втрапила на потрібну їй стежку. – Не встояла. Така я...
- Але вляглася, ха-ха-ха. Ну і як він?...
- Ой, він такий мужчина, такий мужчина...
- Який?
- Ласкавий, ніжний, не зглянешся, як ти вже...
- Під ним?
- Або на ньому.

Це була розмова двох куртизанок, а не царствених осіб, розпутних, розбещених, які не знали перепон на еротичному полі.

- Він кращий за інших?
- Кращий. Та куди там...
- А Гришка Орлов?
- Ну... він сильний мужчина. Тільки грубий. Мужик. Після нього всі кості болять.

Вони довго трималися цієї теми. Перебрали всіх знайомих. По тому імператриця відпустила Катерину. Поки вони розмовляли, в апартаментах великої княгині провадили обшук. Так, вона встигла спалити все листування з Апраксіним і Бестужевим, знайшли кілька листів-фліртувань з Чарлзом Вільямсом й ще з деякими коханцями.

Єлизавета ще кілька разів розмовляла з Катериною – та вже сиділа на дивані, дивилася відданими довірливими очима, всі підозри переводила на свого чоловіка Петра III, а всю розмову спрямовувала в інтимне, хтивє русло, яке Єлизавета сама дуже любила. Так Єлизавета й не довідалася нічого про її участь у змові, а вона й далі розважалася з коханцями, тоді як інші учасники невдалого перевороту опинилися в Сибіру, один тільки Бестужев був засланий у свій підмосковний маєток.

Безсонні ночі, часті переїзди, об'їдання і обпивання похитнули здоров'я імператриці. Якось, виходячи з церкви у Царському Селі, вона знепритомніла, і всі думали, що вона померла. Лесток пустив їй кров, вона відійшла.

Й ослабла: в піст, у пісні дні не їла ні м'яса, ні молока, ні яєць. А риби не любила, отож соління та квас. Клопоти про власне здоров'я забирали багато часу, в'яла краса, вона це бачила в дзеркалі, дуже непокоїлася. Хоч час і далі танув у розвагах: вечєра о десятій годині – все частіше в інтимному товаристві, а потім танці до ранку. На справи було мало часу, а вони тиснули, вимагали, від них нікуди було подітися. Багато нервів забрала війна: в Москві поранені лежали просто на вулицях, місця в госпіталях було мало, люди в дім поранених не брали – боялися зарази, пов'язані ланцем колодники волоклися по вулицях, обдерті, у виразках, просили милостиню – з того жили, вона бачила їх, мліла душею, але нічого не могла вдіяти, грошей не було, а урвати від купівлі дорогих закордонних строїв, коштовностей не хотіла. Одного разу на вулиці звідкілясь виметнулася юрба матросів, схопили коней за гнзdechки, обступили карету – вимагали грошей, кричали, що їм не плачено вже рік. Злякалася. Але машталір якось приловчився, вивернув шестірню, вдарив по конях. Пролунав зойк, прокляття. Вона розповіла про це Бестужеву, а той її «заспокоїв»:

– То тільки Петро Великий міг змусити босих і голодних солдатів марширувати в походах і йти на ворога, нам же треба гроші. Пропоную збільшити соляний податок і ліквідувати внутрішні мита в Малоросії, збільшивши зовнішні, нема чого гетьману Кирилу багатіти. Ми дуже багато волі дали Малоросії, треба брати її в шори. Я підготував указ, щоб Київ вилучили з підпорядкування гетьмана й поставили в пряме підпорядкування Сенату.

Імператриця мовчала.

Від того дня страх огортав її все частіше. Колишній грубник, хранитель спальні Василь Чулков брав матрац, дві подушки й лягав на ніч біля її ліжка в ногах. З ним спалося спокійніше. Спокій їй навівав також Олексій, великий, тихий, добрий, вона почала його просити, щоб знову спав у своїх двірцевих апартаментах. Іноді приходила до нього, після любощів заси-

нала в його обіймах і спала солодко, медяно. Шувалов почав прискалювати проти Олексія око. Якось сказав, що імператриця має належати одному. Тоді Олексій розповів про те, що вони з Єлизаветою бачили в Лемешах, як до однієї качки залицялись два качури й вона їх приймала, вистачало обом, і печально усміхнувся.

...В Александрові каталися на човні, і хтось їй розказав, що тут Іван Грозний топив свої жертви, вона жахнулася й перестала туди їздити.

...Єлизавета лежала в постелі. Четверо камеристок лоскотали їй п'яти, одну вона двигнула ногою – щось їй не сподобалося, камеристки зіщулилися, запрацювали жвавіше. Олексій сидів на стільці в узголів'ї, тримав Єлизаветину руку в своїй руці – так вона засинала, він розповідав їй щось зі свого життя, найчастіше пастушого, – він не соромився своєї колишньої бідності – й вона слухала залюбки, уявляла себе пейзажною біля корів, на природі, де тиша, спокій, де, як їй здавалося, самі любові. В такий час міг у неї щось попросити для когось, прохачі найчастіше йшли до нього, бо знали, що тільки він може зарадити їхньому лихові, відвести незаслужену кару. Найчастіше через нього передавали свої клопотання земляки, одні хотіли відновити старі добрі порядки, інші клопоталися про власні добра. Їхні багатства множилися, це в свою чергу викликало заздрість і невдоволення петербурзьких вельмож. Багатьом кісткою в горлі була Україна, її родючі землі, розкішні ліси вабили й викликали непомірні апетити.

Розділ дванадцятий

Кирило Розумовський далі відновлював Батурин. Ходив по руйновищах Мазепиного замку, і в серці щось щеміло. То щеміла Україна. Він і не думав, що вона відізветься в ньому. Водночас усе тут нагадувало про покару за любов до неї – купи цегли з замку під ногами, зарослі лободою вали, комини згорілих хат, що стриміли в небо, обгорілі дерева. А внизу тихо й лагідно біг Сейм, і сонячні зайчики грали на його хвилях, на тих самих хвилях, у які солдати Меншикова скидали своїми багнетами дітей. Чомусь подумав про власних дітей, і в серці знову защеміло. Треба відроджувати все спочатку. Підрастають діти, але якими вони будуть? Це непокоїло його.

Роззирався з високого горба. На краю Батуринської гори, біля урвища закінчувалося будівництво дерев'яного дому. Його тимчасової резиденції. А камінний палац стоятиме он там. То стоятиме Гетьманщина. І аж стріпонуло серце. Зі спадковим правлінням. А поруч – університет. Один з кращих у Європі. Вже почав снувати про нього думку, дещо черкав на папері. Але як багато всього потрібно! Підкликав Самійла. Парубок був невідступно біля нього.

– Я припоручаю тобі дуже важливу справу. Ти поїдеш на Січ. Поїдеш... нишком. Як ти поїдеш, ще подумаємо. І знайдеш нагоду сказати кошовому на самоті, що гетьман чекає його на хуторі біля фортеці Святої Єлизавети. Щоб приїхав сам, без нікого. Ти втямив? Про це ніхто не повинен знати. Ордер йому повезе хтось із канцелярії. Але то буде зовсім інше. – І ще раз перепитав: – Утямив?

– Утямив.

...Самійло їхав з чумацькою валкою. Від села до села, битим шляхом, ночували за цариною, на пастівниках або в байраках. На передній мажі старий, але веселий чумака Топчій грає на бандурі, повеліває всіма чумаками. Особливо гарно увечері за кашею, чумаки згадують домівку, часом розповідають сороміцькі історії, всілякі пригоди, казки. Самійлів буланний іде прив'язаний до останньої мажі, Самійло сказав чумакам, що подається на Січ. Риштунок у нього козацький, кінь справний. Працював у пана, а нині вийшов указ, що можна відходити від одного пана до іншого, або й зовсім.

На одній ночівлі до них прибився з села пес, рудий, схожий на лисицю, і теж йшов за валкою. Одного разу він добряче став їм у пригоді. Чумаки полягали спати, й заснув пастух біля волів, а ранком прокинулися – волів немає. Кинулися шукати – ніде не видно. І вже коли майже впали в розпач, один чумака виліз на мажу й почав гукати:

– Рудик, ня, Рудик, ня-ня-ня-ня...

І побачив, що Рудик біжить з байраку. А тоді ватаг послав його поперед себе, й Рудик привів до волів у далекому відрозі байраку.

Потім їхали понад Самарою. Тут уже частіше траплялися запорозькі зимівники. Багата, красна річка Самара, тече в широкій долині, а понад долиною могили й могили, й хто знає, чиї вони, які тільки народи толочили тут степ. То тут, то там понад річкою зеленіли гаї, й не було кращого місця для ночівлі: в достатку дров, трави, річка кишить рибою. І вся долина – рай земний, козаки так і називають її раєм, понад Самарою дуби в обхват чотири аршини, і верби, і осокори, а в річці очерет і ситняг, чакан і вимельга, а в них кіз, оленів, вепрів, а гусей, а качок, в степу хохіть, куріпок, щоправда, й гаддя повно, чотириаршинні полози свистять у траві й кидаються на все, що до них наближається, й кусають, як собаки.

Біля Кічкасу переправились через Дніпро, це єдине місце, де можна переправитись з лівого берега. В Дніпро по балці впадає річечка Кічкас, вона намила косу, й така ж коса врізається в річку з того боку. Це місце, де в минулі віки переправлялися цілі народи, немов переливалися через велетенську лійку.

Дорога ставала все гіршою й гіршою. Й одного разу Топчій зупинив воли. З дна мажі, з-під волових шкур, якими буде накривати сіль, видобув велике-велике ратище, мушкета, порохівницю, мушкет зарядив і поклав на кирею в мажі. Те саме зробили й інші чумаки. Починався Дикий степ. Тут могли напасти й комишники, й налетіти татари, також розбійні, бо для татар не розбійних отаман віз у шкіряному гамані ярлик, за який було заплачено в татарській прикордонній митній будці. Ярлик – з печаткою перекопського мурзи.

І вже дорога між двох стін високих трав – підпалених сонцем на вершках, рудих, у китицях. Будяки серед них підносяться, як гордовиті пани, ковила звичайна грає сріблом проти сонця, а висока сягає людині до шапки, вона негнучка й жорстка, поміж них пирій, овсюг. Іноді цілі долини посідає трава низенька, м'яка – вербена і шавлія, а поміж ними неначе капустяне листячко. Правду співають у піснях: степ як море. Безбережне, хвилясте, хапає своєю тугою, самотністю, вічністю за серце, туди можна пірнути й не випірнути, можна заблукати, можна зустрітися зі всіляким звіром: ведмедями, вовками, вепрами, можна наїхати на кубло гадюк, а можна й проглянути з високої могили з кам'яною бабою в неозору далечинь; гарячий, напое-ний полином вітер котить трав'яні хвилі одна за одною, і в очах гойдається, і в очах чемріє. І гойдається вгорі на широких крилах степовий підорлик, він бачить і валку, і кожну тварину, й маленького ховраха й тоді каменем падає вниз. Лебедями линуть у небі білокрилі хмари. Хистке марево гойдається вдалечині.

Чумаки посилають одного верхи на коневі вперед, він обдивляється степ і намічає місця для ночівлі. Краще в балці, біля зимівника якогось запорозького сидня, який, ризикуючи кожного дня, випасає худобу – наживає собі статок. Кілька літ випасає, а тоді втікає з худобою, яку продає десь на ярмарку. Але іноді доводиться ночувати просто в степу. Тоді здебільшого косять десь у долині ситу траву, й пускають воли в загорожу з возів, і годують їх скошеною травою.

...Розтрушена небесними чумаками зоряна сіль яскріє через все небо, втомлений полиновий вітер ластиться до ніг. Десь у п'ятні посвистує ховрашок, дзвінко, заклично б'є в траві перепел.

Й тиснуться до багаття чумаки, відчуваючи в ньому захист, а довкола темне безмежжя степу, дикого, суворого, небезпечного, і вгорі чорне провалля неба з погубленими жаринами зірочок, і що в тому проваллі і в тому безмежжі, яке хапає за серце темною рукою туги.

Тільки раз бачили на гребені далекого горба кілька маленьких фігурок, як ото дітлахи вирізують їх з огірочків або жолудів, промайнули й зникли.

– Татари, – сказав ватаг.

– З чого видно? – запитав Самійло.

– З постави. Тільки татари так їздять на конях.

А на овиді козацькі могили, могили, в них похована козацька слава і степові клопоти минулих віків. Кінь під Самійлом перекидає в роті залізні вудила, жує сухими губами полиновий вітер, в якому зачайлася таїна половецьких часів, запах їхніх коней і стукіт некованих копит.

Одного разу Самійло одвильнув у трави й наскочив на котовило, на купи рудої землі, вигребеної з нір, то було вовче лігвище. Довкола кількох нір валялися оббіловані дощами кістки. З вовками ж мали й пригоду: їхній Рудик якось оступився в багаття й осмалився, запахло смалатиною, яка чомусь збурила й зібрала вовків. Вони йшли в травах недалеко від чумацької валки, підвивали, гарчали, чумаки кілька разів стріляли, вони замовкали, кидалися врозтіч, а тоді збиралися знову. Аж поки таки не вхопили Рудика. Й знову запала тиша, й пражило сонце, й жайвір тріпотів у високості, а трави гойдалися, текли у вічність, і текла з ними душа. Тут все дихало первинністю, недоторканістю, чистотою, таємницею, такою ж, яка ховається в океанських глибинах.

В степу лежала й мліла тиша, либонь ще з тих часів, коли тут ходили орди Чингісхана, половців, печенігів, коли вони заливали степ скрипом камінних коліс, ревом худоби, цвяхом

батоїв, коли вони переливалися через Дніпро біля Кічкасу, тиша й пахла вічністю: буркуном, дерев'єм, полином, татарським і половецьким духом, оленячим послідом, вовчою шерстю, смо-родом від кожухів татар, які причаїлися в траві.

Біля Старих Кодаків Самійло попрошався з чумаками, далі його путь лягав понад Дні-пром, дорога була добра, й скрізь стояли сторожові козаки. Січ вразила його мурашиним шемранням, усе тут викликало подив, усе захоплювало, все вражало. Оглушили дзвоном ковалі в передмісті, їх було тут дуже багато, й кували вони в лад: і зброю, і лемеші на продаж; отож, на перший погляд, мурашник, але в ньому, як і в справжньому мурашнику, був свій лад і свій стрій. І не побачив Самійло багато п'яних, про що чував у Гетьманщині, козаки суту-жили собі на життя: значна їхня частина ловили рибу, в літі тягали по Дніпру величезні сітки-матули, прокат-ранені в дьогті, ставили сіті на Дніпрових порогах й розробляли рибу: солили ікру, кав'яр, коптили. Все це продавали в Гетьманщині, Московії, Польщі. Інші били звіра, ще інші доглядали пасіки або працювали як поденники в хазяїв-сиднів по хуторах. Але най-більша частина їх несли сторожову службу на пограниччі з татарами та Польщею, а декотрі плавали на човнах до Криму, купували й перепродували сіль, інший крам. Великий Луг – це ціла зелена держава завдовжки понад вісімдесят верст і завширшки верст двадцять п'ять, це сотні проток, річок, зарічків, потягів, прогнойв, озер, боліт, островів і півостровів, а над усім тим столітні дуби, осокори, верби, очерети та ситняг, через які й не пробратися, у тих протоках легко заблукати й досвідченому човняреві, по них стоять риболовецькі гарди, схованки для морських човнів, корабельні, де будують думбаси та стерни, а звіра, а птахів, од велетенських пеліканів і бакланів до ніжних пастушків і очеретянок – ніде на землі більше немає такого розкішного й багатого місця, тут розкошує людська душа, розпросторюється, розкрилюється, тут воля сама вливається в груди й веде до звияги. Тут Божа краса зацвітає співом і ласкою в серцях козаків: пливе козак протокою, Конкою, з обох боків шатрище дерев, вода тиха й бли-щить, як дзеркало, над головою лагідне миле небо, в кушах співають солов'ї, і хочеться плакати від цієї краси. І ось тут, в центрі цього земного раю, стоїть Запорозька Січ, місце гордих людей, місце волі та слави. Самійло за кілька днів осягнув це. Тут не було місця підступам, чварам, дрібним сваркам, та ще й над усім панували суворі, правдиві закони – звичаєві. Ці закони були непорушні, і в них укладався увесь триб життя. Живи, як хочеш, роби, що хочеш, тільки б це не було на шкоду товаришу, ближньому, товариству. Маєш гроші (захопив при штурмі фортеці, в полі, в бою) – можеш почастувати увесь курінь і всіх, хто захоче прийти до тебе в гості, а то закопай їх на березі річки Скарбної, а коли надійде твій час завести сім'ю, відкопаєш, поїдеш на свою Полтавщину, Черкащину чи Чернігівщину, купиш землю, збудуєш дім, народиш дітей, вивчиш їх і пошлеш на те ж Запорожжя. Скрегочучи зубами, шанують Запорожжя турецький султан, кримський хан, польський круль, а російський цар хоче упокорити їх обманом, підсту-пом, нишковим способом. Коли б не це, жити б Запорожжю тисячі літ.

...Самійло слухав горлицю, яка туркотіла на дубі, й пильнував за січовою канцелярією. Три дні він не міг підступитися до кошового: то в нього іноземні посли, то зійшлися на раду курінні, то він ходить по кузнях, то поплив на корабельню доглядати, як будуються човни. Ось він вийшов з канцелярії. Навпроти куреня двоє козаків управлялися на шаблях, затуплених, щоб не завдати великої рани. Вони тупцювали, то налягав один, то другий, то крутилися на місці, збиваючи пилюку. Над ними, забираючи вгору, пролетіло троє чирят.

– Хіба так ширмують, – мовив кошовий і взяв з землі ще одну шаблю. – Ану ставайте поруч, ану налягайте, ну, дружніше, – й задзвеніла сталь, розбризкуючи іскри, і враз кошо-вий низько пригнувся, швидко, якимсь непомітно вертнув рукою, і одна за другою полетіли в порохню обидві шаблі з рук козаків. Вони реготали, не нітилися, не ображались: на те він і кошовий, щоб бути найпершим у бою і останнім на раді. Кошовий сів на колоду, одхекувався:

– А таки втомили, харцизяки.

Самійло притїма поспішив до кошового.

- Пане кошовий, я до вас прибув од гетьмана.
- Чого йому од мене треба? Він пан, граф...
- Він просив сказати вам, і тільки вам, що хоче зустрітися з вами на хуторі біля фортеці Святої Єлизавети. Тільки з вами. Він також буде сам.
- Кошовий розкурював люльку.
- А чого не в Глухові, не в Батурині?
- Того я не знаю. Мабуть, якась пильна справа, не для чужих вух.
- Кошовий вийняв з кишені срібний таляр, скрутив його пальцями майже в трубочку – в Самійла очі полізли на лоб – й подав.
- Віддай. Він зрозуміє.
- Над Великим Лугом трубили журавлі, старі вилітували молодняк.

Хуторянин (гніздюк) добре знав кошового, він залишив їх з гетьманом на хуторі, а сам погнав у степ череду. Хутір у байраці, по дну якого текла річечка, сиділи на пасіці, яка стояла в ліску на схилі горба. Господар лишив їм мед у сотах та барилице березового соку, настоящего на ячмені, різкого, прохолодного, дуже приємного на смак. Нижче в огороженому лозою дворі побрязкував біля комори ланцюгом ведмідь – чимало степовиків тримали замість псів ведмедів: вовк чи лис, зачувши ведмежий запах, не підійдуть ніколи. А вівці господарю допомагають пасти дві курти: короткохвості вівчарки, розумні й спритні, як вивірки.

Перебалакали про все й не наблизилися розмовою до того, основного, ні на цілю. В обох думки снувалися про Україну, про її нинішнє і прийдешнє. Кирило вловлював, що кошовому вона болить пекуче, він має своїх вивідників і в Криму, і в Польщі, й про Петербург знає краще за гетьмана. А то – основне. Що буде далі? Які петлі плетуть сенатори, що думають при дворі? Які сили можуть стати за Україну?

– Київ одрізали під пряме правління Сенату, – вів мову кошовий. – І мито одібрали... Ваш наглядч Теплов думає, що він за цяця?

Кирило не знав, що відповісти. Теплов з ним од давніх днів, опікувався ним за кордоном, опікується й тут. Опікується по-своєму, по-московському. Україна йому чужа, потрібна, як підлегла земля. Він ніяк не може примиритися, що гетьман виговорив у імператриці вільний відхід селян-українців, він каже, що всіх їх треба повернути в холопи. Нервує його й уведення нового строю в козацькому війську.

Кирило вирішив сказати тільки про останнє.

- А нащо цей новий стрій? – запитав кошовий.
- Щоб військо було міцніше. Так тепер по всій Європі. Ходити колонами кепсько, артилерія стала сильною, валить людей сотнями. Все-таки лінійний стрій ліпше. А військо нам потрібне міцне, – сказав, а подумав, що невідомо кому потрібно міцне військо: Московії чи Україні.

Милошевському кортіло запитати про це прямо:

– Сенат намагається вищипнути то те, то се, але натомість наші здобутки більші. І з панщиною, і з військом московським, яке вже майже все виведено, і землю великоросам у нас заборонено купувати.

– Зате обсіли наші степи серби, волохи, особливо серби з генералом Хорватом, півстепу одпанахали. Вони Москві служать вірно.

- Так уже й півстепу.
- Множаться й множаться. І то неспроста, то опора московитів, коли що...
- Коли що?
- Всяке може статися.

Кирило задумався. Помре імператриця, або станеться новий переворот, тоді й тут заворушиться. Сил-то справжніх немає. І яке йому до того діло? Йому і всій його родині. Він –

камергер, граф, генерал-фельдмаршал, кавалер усіх найвищих орденів, усі його родичі – двоюрідні, племінники, зяті – при посадах, усі отримують жалування, мають маєтності. От тобі й «коли що?». Душа хиталася на терезах.

– Нині все йде на добре, – мовив твердо. – Імператриця любить наш народ. Наша зброя нині – рахманне, лагідне слово.

– Вона не вічна, – мляво відказав кошовий. – Прийде новий Пйотр... А в нас уже й тіні колишньої свободи немає.

– А коли вона була? Гетьмани гризлися.

– Але були козаки. Була міцна Січ. А нині... Що ми залишимо нащадкам?

– Ви вже побували в турків, – сказав гостро.

– То одвічні вороги. З ними все зрозуміло. А тут... Думає думу Богдан, та не додумав.

– Ти й на це важишся?

– Я ні на що не важуся. Бо хто я такий і що можу зробити? З ким?

Їх розносило. Пливли в різних човнах. унизу заревів ведмідь. Попідводилися, пішли до двору. Від лісних воріт трюхикав лис з півнем у зубах. Півень на своє лихо видряпався з курника. Це півень-царик, який першим вилупився з-під квочки, він служить господареві замість дзигарів – будить його – і відлякує всіляку нечисть, найперше відьом і чортів.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.